

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

Aralık / December 2018, 22 (2): 1137–1163

Ortaçağ İslam Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış

City Typology of Medieval Islamic Geographers: A Terminological View

Mesut Can

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Ü., İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı

Assistant Prof., Karamanoğlu Mehmetbey Univ, Fac of Islamic Sciences, D. of Islamic History

Karaman, Turkey

mesutcan42@hotmail.com

orcid.org/0000-0001-9915-9238

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Eylül / September 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 29 Kasım / November 2018

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Cilt / Volume: 22 **Sayı / Issue:** 2 **Sayfa / Pages:** 1137–1163

Atıf / Cite as: Can, Mesut “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış [City Typology of Medieval Islamic Geographers: A Terminological View]”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 22/2 (December 2018): 1137–1163.

<https://doi.org/10.18505/cuid.459427>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved. www.der-gipark.gov.tr/cuid

City Typology of Medieval Islamic Geographers: A Terminological View

Abstract: The spread of Islam from the Arabian Peninsula to the North Africa and al-Andalus in the west, to the Chinese borders and the Indian Subcontinent in the east, helped Muslims to establish close contact with many different cultures. One of the consequences of this is that both the increase in scientific accumulation and the emergence of new needs in military, financial and similar aspects accelerated the studies on geography. Islamic geographers of the first period, not only did they describe the cities to which they travelled but also they depicted the cities about which they could collect data. These first works, which can be considered as a kind of written maps, have some common features, although they are written in different geographies and revealed by different schools. One of these common points is the terminology that they used in depictions of cities. This terminology suggests that there was a common city typology among Muslim geography scholars that stands out in the depiction of cities. In this study, particularly we will try to answer a number of questions such as what the concepts of authors are and what they mean and the relationship between these concepts by examining the uses of authors in their works.

Summary: The depictions of settlements which were designated as madina in the works of the medieval Muslim geographers have some common characteristics. One of them is the terminology used by the authors in depictions of cities. In this study, particularly I tried to answer a number of questions such as what the concepts of authors are and what they mean and the relationship between these concepts by examining the uses of authors in their works. Then, a common city typology which is prominent in the depiction of cities among the Muslim geography scholars has been put forward. The structural elements that are considered to constitute this typology also revealed the topographic elements of a city at that time.

The cities conquered by muslims had a great impact on the emergence of the terminology used by Muslim geographers in depicting cities. I can say that especially Persian influence; the cities in Iran, Khurāsān which were captured from the Sāsānians and Mā Warā' al-Nahr districts was effective. However, geography writers did not restrict using this terminology for only these regions, they also had continued to use in depiction of other regions such as North Africa and al-Andalus. This means that a common language and terminology emerged and started to be used.

Geography authors point to five main elements that I have examined in separate titles while describing Islamic cities that they called "madina". These are kuhandiz, shahristān, rabad, the part so-called "the adjacent agricultural fields / agricultural fields surrounded by wall" by us and the last part rustāq connected to main city center. Depending on ways of development of cities, these elements sometimes developed from inside to out, in other words from center to environment, sometimes surrounded by independent walls and sometimes adjacent to each other. However, a city did not have to have all these elements at the same time. This situation was totally related to development level of city, and the cities which had all these elements were the military, administrative and economically developed centers of the period. From the methodical point of view, it should be noted that the examples given in the study were selected from among the other cities in order to ensure that to understand the subject in best way and ensure that the silhouette on the city typology is seen better. Because it is possible to find examples of each element in all city depictions of Islamic geography writers. Kuhandiz, shahristān/madina, and

rustāq are the elements that can be seen in the pre-Islamic period. It is possible to think of the Islamic period as a period in which these words were conceptualized, new madīnas and rabads were formed, surrounded by walls and rabads were gradually transformed into madīnas. In geography texts, it is seen that there is a concept confusion between kuhandiž and buildings named qal‘a, ḥiṣār and ḥiṣn. However, as some writers had tried to emphasize, "kuhandiz" had been using for these structures which were previously known as fortress (especially ḥiṣn or qal‘a) due to their proportion to shahristāns / madīnas of city centers, and were notably seen in the regions of Khurāsān and Mā Warā’ al-Nahr. Kuhandižs represent the centers of pre-Islamic cities and were continued to be used for the same purpose in the early Islamic period. But, these old areas were gradually abandoned due to the development of new parts of settlement under Muslim administration. Shahristāns were residential areas where the majority of people lived. With the Islamic period, the word "shahristān" had been terminologically changed to "madīna" and use of this concept by scientific circles was gradually disappeared in time. At this point, it is one of the issues to be considered in the examination of geography works that the use of "madīna" in Arabic both for the concept of the city in which we examine the structural elements in this article, and for "shahristān" which is one of the elements of the city.

As it is understood from the geographical texts, madīna was continued to be established by Muslims in cities for centuries. These are also examples of change in cities as a result of development and housing activities after the conquests. However, we don't have much information in the geography works about the cities which had more than one shahristān / madīna before the inhabit of Muslims. As far as we can reach, the only example in our resources with multiple madīnas/shahristān belonging to the pre-Islamic period is Bukhara.

As in the developed cities of the period such as Bukhara, Samarqand, Marw and Balkh, it is seen a generally circular fortification wall which usually surrounded main center of cities including kuhandizs, madīnas/ shahristān and mostly later rabads. So, it is more appropriate to consider the areas between these walls and other parts of city (kuhandiz, shahristān/madīna, rabad) as an independent element because of the fact that they were lands with determined borders and were defined by separate concepts. I have used "adjacent agricultural area" for this element for now. Thus, this area constitutes one of the structural elements of the cities.

Rustāqs were parts of Persian-Sāsānian urbanization and land administration, and had continued to be partially implemented during the Islamic period. They were the source of livelihood of the cities from foundation stage and were an indispensable tool of the society based on agriculture in that ages. Depending on size, the cities could have dozens of them. As can be seen in the case of Balkh, the rustāqs especially connected to the big city centers were not composed of one or several villages. Moreover, these rustāqs could contain big settlements called madīna which were their centers.

Keywords: Islamic History, Islamic Geography, Islamic City, City Typology, Central Asia

Ortaçağ İslam Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış

Öz: İslam'ın Arap Yarımadası'ndan çıkarak doğuda Çin sınırları ile Hint, batıda Kuzey Afrika ve Endülüs'e kadar yayılması Müslümanların birçok farklı kültürle yakın temas kurmalarını sağlamıştır. Bunun neticelerinden biri, gerek ilmî birikimin artması gerekse askerî, malî vb. yönlerden yeni ihtiyaçların ortaya çıkması sonucu coğrafyaya dair çalışmaların hız kazanmış olmasıdır. İlk dönem İslam coğrafyacıları eserlerinde, hem seyahat ettikleri hem de haklarında malumat toplayabildikleri şehirleri tasvir etme yoluna gitmişlerdir. Bir nevi yazılı haritalar olarak kabul edebileceğimiz bu ilk çalışmalar, her ne kadar farklı coğrafyalarda yazılmış ve farklı ekoller tarafından ortaya konmuş olsalar da birtakım ortak özelliklere sahiptirler. Bu ortak noktalardan birisi, şehirlerin tasvirlerinde kullandıkları terminolojidir. Bu terminoloji bize, Müslüman coğrafya bilginleri arasında şehirlerin tasvirinde öne çıkan ortak bir şehir tipolojisinin var olduğunu salık vermektedir. Biz de bu çalışmada bizzat müelliflerin kullandıkları kavramların neler olduğu ve ne anlama geldikleri, bu kavramların birbirleriyle olan ilişkisi gibi birtakım sorulara yine müelliflerin eserlerindeki kullanımlarını tetkik ederek cevap vermeye çalışacağız.

Özet: Ortaçağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde, medîne olarak belirtilen yerleşim birimlerinin tasvirleri birtakım ortak özelliklere sahiptirler. Bu ortak noktalardan birisi, müelliflerin şehirlerin tasvirlerinde kullandıkları terminolojidir. Bu çalışmada müelliflerin şehirlerin tasvirlerinde kullandıkları kavramların neler olduğu ve ne anlama geldikleri, bu kavramların birbirleriyle olan ilişkisi gibi birtakım sorulara, bizzat müelliflerin eserlerindeki kullanımları tetkik edilerek cevap vermeye, ardından Müslüman coğrafya bilginleri arasında şehirlerin tasvirinde öne çıkan “ortak bir şehir tipolojisi” ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu tipolojiyi oluşturduğunu düşündüğümüz yapısal unsurlar, aynı zamanda o tarihlerde bir şehrin/medînenin hangi topoğrafik unsurlardan meydana geldiğini de ortaya koymaktadır.

Müslüman coğrafyacıların şehirlerin tasvirinde kullandıkları terminolojinin doğusunda ilk fetihlerin akabinde karşılaşılan şehirlerin büyük etkisi vardır. Bilhassa Fars etkisinin, Sâsânîlerden ele geçirilen İran, Horasan ve akabinde Maverâünnehir bölgesi şehirlerinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte coğrafya müellifleri ortaya koydukları bu terminolojiyi yalnız bu bölgelere hasretmemişler, örneklerine yer verildiği üzere Kuzey Afrika ve Endülüs gibi diğer bölgelerin tasvirlerinde de kullanmaya devam etmişlerdir. Bu da şehir tasvirlerinde artık ortak bir dilin ve terminolojinin ortaya çıktığı ve kullanılmaya başlandığı anlamına gelmektedir.

Coğrafya müellifleri eserlerinde “medîne” olarak belirttikleri İslam şehirlerini tarif ederlerken ayrı başlıklar halinde incelediğimiz beş ana unsura işaret etmektedirler. Bunlar; kuhendiz, şehristan/medîne, rabad, bizim şimdilik “sur içi/mücâvir zirâî alan” olarak tabir ettiğimiz kısım ve son olarak bu şehir merkezine bağlı rustâklardır. Bu unsurlar şehrin gelişim şekline göre kimi zaman içten dışa doğru, bir başka deyişle merkezden çevreye doğru gelişen, kimi zaman birbirinden bağımsız surla çevrelenmiş, kimi zaman da birbirine bitişik vaziyette bulunabilmektedir. Ancak, bir şehrin bu unsurların tamamına aynı anda sahip olma zorunluluğu bulunmamaktadır. Bu durum tamamen şehrin gelişmişlik düzeyiyle alakalı olup, bu unsurların tamamına sahip olan şehirler dönemin askerî, idarî ve ekonomik bakımdan gelişmiş merkezleri konumundadırlar. Şu hususu da belirtelim, ki metodik açıdan çalışmada verilen örnekler konuyu en iyi şekilde kavramamızı ve şehir tipolojisine dair silüetin daha iyi görülmesini sağlamaları amacıyla, diğer şehirler içinde tebarüz edenler arasından seçilmişlerdir. Zira, İslam coğrafya müelliflerinin tüm şehir tasvirlerinde her bir unsura dair örnekler bulmak mümkündür. Kuhendizler, şehristânlar ve

rustâklar İslam öncesi dönemde de yaygın olarak görülebilen unsurlar olup İslamî dönemi “medîne” ve “rabad”ın kavramsallaştığı, yeni medînelerin ve rabadların teşekkül ettiği, surla çevrelendiği ve rabadların zamanla medîneye dönüştüğü bir dönem olarak düşünmemiz mümkündür. Coğrafya metinlerinde kuhendiz ile kale, hisâr ve hısn olarak isimlendirilen yapılar arasında bir kavram kargaşasının olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, bazı müelliflerin de vurgulamaya çalıştıkları üzere, daha önce genel kabule göre kale veya hısn olarak bilinen ve özellikle Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde görülmeye başlanan bu yapılar için şehir merkezinin bölümlerinden olan bir medîneye/şehristâna nispet edilmeleri sebebiyle kuhendiz tabiri kullanılmıştır. Kuhendizler, İslam öncesi şehrinin merkezlerini temsil etmekte olup, İslamî dönemin ilk zamanlarında da aynı amaçla kullanılmaya devam edilmişlerdir. Ancak, Müslüman idaresi altında iskâna tabi tutulan şehirlerde idarî ve iktisadî gelişmeye bağlı olarak yeni yerleşim alanlarının imara açılması ile bu eski alanlar yavaş yavaş terkedilmeye başlanmıştır. Şehristânlar, halkın ekseriyetinin yaşadığı yerleşim alanları olup, İslamî dönemle birlikte terminolojik değişime uğramış, yerini “medîne” kavramının alması ile ilmî çevrelerce kullanımı zamanla terkedilmiştir. Bu noktada, Arapça’da hem yapısal öğelerine yer verdiğimiz “şehir mefhumu” için, hem de şehri oluşturan unsurlardan birisi olan “şehristânlar” için “medîne” kavramının kullanılmış olması, coğrafya eserlerinin tetkikinde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri olarak karşımızda durmaktadır.

Coğrafi metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Müslümanlarca şehirlerde uzun yıllar boyunca medîne yerleşim alanları teşkil edilmeye devam etti. Bu şehirler aynı zamanda, fetihler sonrası imar ve iskan faaliyetleri neticesinde şehirlerde meydana gelen değişime de örnek teşkil ederler. Buna karşın, Müslümanların iskanından evvel birden fazla şehristâna/medîneye sahip şehirlere dair coğrafya eserlerinde pek fazla malumata sahip değiliz. Ulaşabildiğimiz kadarıyla, kaynaklarımızda İslamlaşma öncesi döneme ait, birden fazla şehristân’a sahip tek örnek Buhara’dır. Buhara, Semerkant, Merv ve Belh gibi dönemin gelişmiş şehirlerinde olduğu gibi, şehirlerin ana çekirdeğini oluşturan kuhendizleri, şehristânları/medîneleri ve çoğunlukla sonradan teşekkül eden rabadları da içine alan genellikle dâirevî bir surun inşa edildiği görülmektedir. İlgili başlık altında ortaya konmaya çalışıldığı üzere, bu surlar içerisinde kalan zirâî alanların, gerek terminolojik manada ayrı kavramlarla ifade edilmeleri gerekse sınırları belirlenmiş araziler olmaları hasebiyle müstakil bir unsur kabul edilmeleri daha uygundur. Biz bu unsura şimdilik “sur içi/mücâvir zirâî alan” tabirini kullanmayı uygun gördük. Böylece bu alan, şehri oluşturan yapısal öğelerden birini de teşkil etmiş olmaktadır.

Rustâklar, Fars/Sasânî şehirleşmesinin ve toprak yönetimin bir unsuru olup, İslamî dönemde de kısmen uygulanmaya devam etmiştir. Rustâklar, daha kuruluş aşamasından itibaren şehirlerin geçim kaynağıydı ve bu çağlarda ziraate dayalı toplumun vazgeçilmez bir aracıydı. Büyüklüklerine bağlı olarak şehirler, onlarca rustâka sahip olabilmekteydi. Yine Belh örneğinde açıkça görüldüğü üzere özellikle büyük şehir merkezlerine bağlı rustâklar bir veya birkaç köyden müteşekkil değildi. Muhtemelen idarî manada bu rustâkların bağlı bulunduğu şehir/medîne olarak kabul edilen büyük yerleşim birimlerini de ihtiva edebilmekteydi.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, İslam Coğrafya İlimi, İslam Şehri, Şehir Tipolojisi, Orta Asya

GİRİŞ

Ortaçağda bir İslam Şehri'nden bahsetmenin mümkün olup olmadığına dair yapılan tartışmalar günümüze kadar birçok bilimsel çalışmada yer almıştır. Araştırmacılardan bir gurubun genel kanaati, ilk dönem İslam coğrafyacılarının eserlerinde şehirleri tasvir ederlerken kullandıkları kavramlardan hareketle söz konusu tarihlerde genelgeçer bir şablonun var olduğudur. Nitekim ilk olarak ünlü Rus tarihçisi ve şarkiyatçısı V.V. Barthold konuya ilmî çevrelerin dikkatlerini çekmiş,¹ onu takiben günümüze kadar ana çerçevesi korunmakla beraber yerli ve yabancı birçok araştırmacı tarafından birtakım değerlendirmeler yapılmıştır.² Şimdiye kadar ortaya konan farklı görüşlerin ve ulaşılan sonuçların tartışmaya açılması ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek boyuttadır. Bu sebeple burada daha ziyade, İslam coğrafya eserlerinde medîne olarak tabir edilen şehirlerin tasvirinde kullanılan kavramlara dair terminolojik bir analiz yapılmaya çalışılacaktır. Ayrıca gerek şehir tarihiyle ilgilenenlerin uzun zamandan beri aşına olduğu bazı kavramlar hakkında yeni birtakım tespitlere yer verilecek, gerekse coğrafya müelliflerinin kullandıkları ortak terminolojinin işaret ettiğini düşündüğümüz ortaçağ İslam şehrinin “beş unsurdan oluşan bir şehir tipolojisi” ortaya konmaya çalışılacaktır.

Bu noktada, konunun ihtiva ettiği kapsam bakımından arkeoloji ve mimari gibi ilimlerin bulgularına da yer verilmesi gerektiği itirazı yapılabilir. Ancak amacımız, müelliflerin kavramlara yükledikleri anlamları yine kendi eserlerindeki kayıtlar vasıtasıyla olduğu gibi ortaya koymaktır. Böylece, kullanılan terminojinin ortak yönlerinin, birbirleriyle irtibatının ve hatta varsa çelişkili yönlerinin açıkça görülmesi hedeflenmiştir. Metodik açıdan, kullanılan coğrafi kaynaklardan konunun anlaşılmasına büyük katkısı olacağı düşünülen örnekleri ihtiva edenlerine öncelik verilmiştir.

İslam şehir tipolojisinin yapısal unsurlarına geçmeden önce, yaptığımız okumalar esnasında karşılaştığımız bazı örneklerden hareketle İslam coğrafyacılarının eserlerinde tanımını bulan “şehir mefhumu” hakkında birtakım tespitlere yer vermek istiyoruz.

¹ V.V. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, trc. Fuad Köprülü, 3. Bs (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 49.

² Barthold'un, özellikle Orta Asya şehirlerine dair tetkiklerinde ortaya attığı “kuhendiz+şehristân+rabad”dan oluşan “üçlü şehir tipolojisi” fikrini, ondan sonra İsviçreli ilim adamı Adam Mez takip etmiştir. Bk. Manu P. Sobti, *Urban Metamorphosis And Change in Central Asian Cities After The Arab Invasions* (Doktora Tezi, Georgia Institute Of Technology, 2005), 52. Sobti'nin adı geçen doktora çalışması ile Robert Joseph Haug'un hemen hemen aynı coğrafyaya dair tez çalışması da söz konusu tipolojiye dair malumatın yer aldığı, ülkemiz dışında yapılan günümüz araştırma eserlerindedir. Bk. Robert Joseph Haug, *The Gate of Iron: The Making of the Eastern Frontier* (The University of Michigan, 2010). Ülkemizde ise artık bölgeye dair hemen hemen tüm şehir tarihi çalışmalarında kısmen rastlanabilmekle beraber ilk değerlendirmelere yer vermeleri hasebiyle Doğan Kuban ve Mustafa Cezar'ın çalışmalarını zikretmemiz gerekir. Bk. Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal Ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi* 7 (1968): 53-73; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977). Konuya dair, araştırmacılara ait genel kanaatler hakkında toplu bir değerlendirme için bk. Mesut Can, “Orta Asya Kent Topoğrafyasına Dair Genel Kabuller Üzerine Bir Değerlendirme”, *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı (Kütahya, 14-17 Mayıs 2015)*, ed. Ümit Güneş v.dğr. (İstanbul: İLEM, 2015), 143-154.

1. ŞEHİR MEFHUMU ÜZERİNE

Şehir kavramı günümüz ilmî çevreleri tarafından dahi farklı değerlendirmelere tabi tutulmuş; kelimenin tarih, coğrafya, sosyoloji, iktisat gibi ilim dallarında farklı tanımları yapılagelmiştir. Benzer bir durum Müslüman coğrafyacıların Ortaçağdaki şehir algılarında ve tanımlamalarında da mevcuttur. Nitekim müellifler, eserlerinde yerleşim birimlerinin isimlendirilmesinde medîne (şehir) ile birlikte büyüklüklerine ve idarî durumlarına göre iklim, nâhiye, rustâk, karye, ‘amel, rub’, tassûc ve kûre gibi birçok kavramı kullanmaktadırlar. Bunlardan iklim, nâhiye, rustâk, ‘amel, rub’, tassûc ve kûre gibi kavramlar çoğunlukla geniş coğrafi bölgeleri ifade etmek için kullanılmakta, içlerinde bir çok medîneyi (şehri) ihtiva edebilmektedirler. Bu kavramların zaman zaman birbirleri yerine kullanıldıkları, hatta taşıdıkları anlamların müelliften müellife birbirini tutmadığı da vakidir. Bunda, coğrafya eserlerinin yazıldığı tarihlerde şehirlerin bu alanlardaki durumunda değişme olmasının etkili olduğu söylenebilir.³ Kavramsal farklılığın sebeplerinden bir diğeri, müelliflerin eserlerinde verdikleri bilgilerin şehrin idarî, malî durumu ve coğrafi konumu ile alakalı olup olmamasıyla ilgili olmalıdır. Aynı şehirle ilgili farklı konularda bilgiler verilirken farklı kavramlar kullanılabilir. Bununla birlikte bu kavramsal farklılıkların bahse konu edindiğimiz şehir tipolojisi üzerinde doğrudan bir etkisi bulunmadığını vurgulamamız yerinde olacaktır. Zira, kaynaklarda her halükarda medîne olarak ifade edilen yerleşim birimlerinin tasvirleri ile bu tasvirlerde kullanılan terminoloji, çalışmanın asıl verilerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla burada, coğrafya müelliflerinin medîne olarak isimlendirdikleri yerleşim birimlerine dair tespit edilen bazı özelliklerine kısaca işaret edilmekle yetinilmiştir.

Bir şehrin ismi, hususiyetle İslam’ın yayılış sürecinde idarî sistemin henüz yerleşmeye geniş toprakları ihata ettiği evrelerde, aynı zamanda içinde bulunduğu bölgenin de adı olabilmekte; böylece kendisine bağlı, kendisi gibi büyük şehirleri ihtiva eden geniş bir coğrafyayı tanımlayabilmektedir. Nitekim örnek olarak ifade etmek gerekirse, ilk dönem İslam tarihinde önemli coğrafyalardan birisi olan Horasan, genellikle dört bölgeye (*rub*‘, ç. *erbâ*‘) ayrılmakta ve her bir bölgesi, içinde barındırdığı büyük şehirler olan Merv, Nişabur, Herat ve Belh adlarıyla anılmaktaydı.⁴ Bir başka ifadeyle bu dört şehrin adı, aynı zamanda Horasan’ın dört bölgesini de ifade edebilmekteydi. Örneğin Merv, bir şehrin adıdır; ancak Horasan’ın bir bölgesi olarak kendisine bağlı ondan fazla şehrin bulunduğu bölge de aynı adla anılmaktadır.⁵ Buna karşın, bir bölgeyi ifade etmek için kullanıldığı halde aynı adla anılan herhangi bir şehir birimine sahip olmadığı öne sürülen bölgeler de bulunmaktadır. Bunun en güzel örneği Üsrüşene’dir. Ya’kûbî ve Yâkût el-Hamevî gibi müelliflerin aksine,⁶ İbn Havkal “Üsrüşene, bir bölgenin (iklimin) adı olup bu isimle

³ İsmail Pırlanta, “İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2011): 156. vd.

⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1416), 614; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 2: 351.

⁵ Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Istahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), 284; Ebü’l-Kâsım Muhammed İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1938), 456; Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh el-İdrîsî, *Nüzhetu’l-Müştâk fî İhtirâki’l-Âfâk* (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1409), 477.

⁶ Ahmed b. Ebû Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb İbnü Vâdih el-Ya’kûbî, *el-Büldân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1422), 125; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, 1: 177.

burada herhangi bir şehir bulunmamaktadır” şeklinde bir kayda yer verir.⁷ Buna göre burası, Horasan’ın dört bölgesi gibi içinde bulunduğu bölgeye adını veren bir şehre sahip değildir.

Diğer taraftan, herhangi bir bölgeye veya şehre bağlı olmayıp bizâtihi yalnız kendi adıyla anılan bazı şehirler de bulunabilmekteydi. İslam coğrafyacıları bunun gibi şehirlerden bahsederlerken bir sıfat olarak *münferide* kavramını kullanmaktadırlar. Örneğin Ya’kûbî, Semerkant’a iki merhale uzaklıkta yer alan İştâhanc şehrinin bir kaleye ve birden fazla rustâka sahip büyük bir şehir olduğunu ifade ettikten sonra buranın *münferide* olduğunu, yani herhangi bir yere bağlı olmadığını özellikle belirtmektedir.⁸ İdrîsî, Âmül ile Buhârâ yolu arasında bulunan Beykend’den bahsederken “burası bizâtihi münferide bir şehirdir” (وهي مدينة منفردة بذاتها) kaydını düşmek suretiyle yine idarî vb. yönden herhangi bir şehre veya bölgeye bağlı olmadığına işaret etmektedir.⁹ Aynı müellif, Hocend şehrinin Fergana ile sınır komşusu olmasına rağmen idarî ve mâlî bakımdan bağımsız/münferide bir şehir olduğunu (لكنها منفردة في أعمالها) ilave etmektedir.¹⁰

İslam coğrafya kaynaklarında bir yerin şehir/medîne olarak belirtilmesi, bizi o yerin büyüklüğüne dair kesin bir kanaate götürmemelidir. Nitekim Yâkût el-Hamevî, Rey şehrini anlatırken her biri bir şehirden büyük köylere sahip olduğunu, kendisine ulaşan haberlere göre bu köylerdeki erkek nüfusun neredeyse 10 binden fazla olduğunu ifade etmektedir.¹¹ Buna ek olarak, bazı köy yerleşimlerinin de şehirdekilere benzer bir yapıya sahip olabileceği anlaşılmaktadır. Örneğin, İstahrî’den Kirmân’a giden yol üzerinde bulunan el-Âs köyünü tasvir eden İstahrî, buranın tıpkı bir şehir gibi, şehrin unsurlarından olan bir kuhendizi ve rabadı olduğuna vurgu yapar.¹²

Müslüman coğrafyacıların kullandıkları terminolojinin doğuşunda, bir başka ifadeyle burada ele alınan şehir mefhumunun oluşmasında ilk fetihlerin akabinde karşılaşılan şehirlerin büyük etkisi vardır. Bilhassa Fars etkisinin, Sâsânîlerden ele geçirilen İran, Horasan ve akabinde Maverâünnehir bölgesi şehirlerinin bir sonraki başlık altında ifade edilecek olan terminolojinin ortaya çıkışında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu etki, Kuban’ın da ifade ettiği gibi dönemin Türk ve Fars hakimiyet sahasının Arap sınırlarından Sinkiang’a kadar uzanan topraklarında şehirlerin genel bir şemasının olmasıyla ilgilidir.¹³ Haddizatında, coğrafya müellifleri ortaya koydukları bu terminolojiyi yalnız bu bölgelere hasretmemişler, diğer bölgelerin tasvirlerinde de kullanmaya devam etmişlerdir. Bu da bir bakıma artık ortak bir dilin ve terminolojinin ortaya çıktığı ve kullanılmaya başlandığı anlamına gelmektedir.

⁷ Ebü'l-Kâsım Muhammed İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1938), 2: 503. Ayrıca bk. Aydın Usta, “Üsrûşene”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 391.

⁸ Ya’kûbî, *el-Büldân*, 125.

⁹ İdrîsî, *Nüzhe*, 493.

¹⁰ İdrîsî, *Nüzhe*, 1: 505.

¹¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 3: 117.

¹² İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 116.

¹³ Kuban, “Anadolu-Türk Şehri”, 55. Bu kanaati destekler şekilde Özcan, İslamlaşma sürecinin Türk toponomisine etki ederek etimolojik değişime uğrattığını belirtmektedir. Buna göre, İran-İslam kültürü etkisiyle Orta Asya Türk kentindeki orduğ, balık ve kıy olarak adlandırılan mekânsal unsurlar; kuhendiz, şehristân ve rabad olarak değişmiştir. Bk. Koray Özcan, “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Dene-mesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)”, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi* 20/2 (2005): 260.

Örneğin; Rumlarca Antâbulus olarak bilinen, Mısır topraklarında bir sahil şehri olan Berka'nın tasvirinde bir sonraki başlık altında ele alınacak olan bahse konu tipolojiden istifade edilmiştir.¹⁴ Aynı şekilde, Kuzey Afrika'daki Fâs şehri anlatılırken “şehrin en yüksek mevkinde bir kuhendizi vardır” denilmektedir.¹⁵ Endülüs'te yer alan Tartûşa, Belensiye (günümüzdeki Valencia) şehrinin yakınında bir şehir olup iç içe geçmiş iki medîneden oluştuğu ifade edilmekte,¹⁶ böylece bu coğrafyanın tasvirinde de kullanıldığına örnek teşkil etmektedir. Bir başka bölge olarak Cezîre bölgesinde Sincâr yakınlarındaki Nusaybin, surla çevrili olduğu ve kuhendizi bulunmadığı belirtilmek suretiyle tasvir edilmektedir.¹⁷

Farklı coğrafyalardan verilen bu örnekler dikkate alındığında, müelliflerin daha ziyade Fâris ve Horasan başta olmak üzere Orta Asya'da görmeye alışık oldukları yapılar için kullandıkları kavramların, diğer coğrafyaların şehir tasvirlerinde de kullanılır hale geldiği anlaşılmaktadır.

2. ŞEHİR TİPOLOJİSİNİN YAPISAL UNSURLARI

Coğrafya eserleri dikkatlice tetkik edildiği zaman, müelliflerin “medîne” (ç. müdün) olarak tavsif ettiği yerleşim birimlerini tasvir ederlerken şu beş temel unsurdan istifade ettikleri görülmektedir: Kuhendiz, Şehristân/Medîne, Rabad, Sur içi/Mücâvir Zirâi Alan¹⁸, Rustâk.

Bu unsurlar şehrin gelişim şekline göre kimi zaman içten dışa doğru, bir başka deyişle merkezden çevreye doğru gelişen, kimi zaman birbirinden bağımsız surla çevrelenmiş, kimi zaman da birbirine bitişik vaziyette bulunabilmektedir. Ancak, bir şehrin bu unsurların tamamına aynı anda sahip olma zorunluluğu bulunmamaktadır. Bu durum tamamen şehrin gelişmişlik düzeyiyle alakalı olup, aşağıda örneklerine yer vereceğimiz üzere bu unsurların tamamına sahip olan şehirler dönemin askerî, idarî ve ekonomik bakımdan gelişmiş merkezleri konumundadırlar. Şu hususu da belirtelim, ki çalışmada verilen örnekler konuyu en iyi şekilde kavramamızı ve şehir tipolojisine dair silüetin daha iyi görülmesini sağlamaları amacıyla, diğer şehirler içinde tebarüz edenler arasından seçilmişlerdir. Zira, İslam coğrafya müelliflerinin tüm şehir tasvirlerinde her bir unsura dair örnekler bulmak mümkündür.

2.1. Kuhendiz

Ortaçağda, büyük şehir merkezlerine ait topoğrafik yerleşim alanlarından genellikle en eski tarihli olanına¹⁹ ve yine genellikle en küçük alana sahip olanına kuhendiz (قهنديز veya قهندز)

¹⁴ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 181.

¹⁵ Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 102.

¹⁶ Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, 544.

¹⁷ Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, 467.

¹⁸ Özellikle dönemin gelişmiş şehirlerinde açıkça görülebilen bu kısım için tarafımızdan bu adlandırma yapılmıştır. İlgili başlık altında detaylı bilgi verilecektir.

¹⁹ Örneğin, İslam coğrafyacıları özellikle kadîm Fars hükümdarı Tahmuras tarafından inşa edildiğini ifade ettikleri kuhendizlere yer vermektedirler. Nişabur ve Merv kuhendizleri bunlardandır. Bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416), 612; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 434. Ancak günümüz arkeoloji biliminin de yardımıyla, kuhendizlerin aslında daha eski tarihlerde inşa edilmiş olma ihtimallerinin olduğu ortaya konmaktadır. Mesela Merv kuhendizi böyledir. Diğer şehirlerin kuhendizleri hakkındaki arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilirse buna benzer sonuçların çıkması beklenebilir.

denilmektedir. Kelimenin kökeni ve anlamına dair ilk bilgilere, tespit edebildiğimiz kadarıyla, Yâkût el-Hamevî yer vermektedir.²⁰ O, coğrafyaya dair eserinde şöyle demektedir:

“Kuhendiz, aslında kale veya hısna verilen isimdir. Lüğatte Horasan ve Maverâünnehir halkına has gibi durmaktadır. Ravilerin çoğu kuhendiz diye isimlendirirler. Köhnediz (كه‌ن‌د‌ز) kelimesinin Arapçalaşmış halidir. Anlamı, eski kale (el-kal‘a el-atıka) demektir. Kelimede takdîm ve te‘hîr yapılmış olup kuhen eski, diz ise kale demektir. Daha sonra yaygınlaşarak şehirlerin kalelerine verilen ad olmuştur. Meşhur/bilinen bir medînesi olmayan kalelere bu isim kullanılmaz. Birçok şehirde bulunmaktadır. Semerkant, Buhara, Belh, Merv, Nişabur kuhendizleri bunlardan- dır. Buraya nisbet edilen şahıslar kuhendizî nisbesini almaktadırlar.”²¹

Açıkça görülebildiği üzere müellif, kuhendiz kavramının “müstakil kaleler” için kullanı- lamayacağını vurgulamak suretiyle, bu kavramın daha önce Araplarca bilinen kalelerden farklı olduğunu belirtmek amacındadır. Ayrıca, “meşhur/bilinen bir medînesi olmayan kalelere bu isim kullanılmaz” demek suretiyle kaleye benzer yapıların kuhendiz vasfını kazanabilmeleri için, “şe- hir merkezinin bölümlerinden olan bir medîneye nispet edilmeleri gerektiğine” işaret etmekte- dir.

Ebü'l-Fidâ, Ebû Sa‘d es-Sem‘ânî’ye atıfta bulunarak “Kuhendiz, büyük şehirlerin orta- sında bulunan her kaleye verilen addır. Horasan ve Maverâünnehir beldelerinde kuhendizi olma- yan şehir çok azdır” demektedir.²² Bu noktada birkaç hususa işaret etmemiz gerekir: Tıpkı Yâkût gibi bu müellifimiz de özellikle kuhendiz adı verilen yapıların şehir ile irtibatına vurgu yapmaktadı- r. Bu tespit, kaynaklarımızda şehirler tasvir edilirken kale, hisar ve hısn olarak kaydedilen yapılar ile kuhendizler arasındaki farka işaret etmekte ve kanaatimize göre tüm bu yapılar bir şehre ait olma konusunda ortak iken şehrin gelişim yapısı ve idarî düzeni bakımından kuhendiz- ler farklılık arz etmektedir. Çünkü bu yapılar şehirler kurulurken ilk inşa edilen alanlardır; şehir yöneticilerinin ikamet ettiği ve genellikle hapisane, darphane, hazine gibi birtakım idarî yapı- ların yer aldığı en korunaklı kısımlardır. Şehirlerin fethinden sonra İslamî dönemin özellikle ilk evrelerinde de benzer fonksiyonları icra etmeye devam ettikleri görülmektedir. Örneğin Kâyn²³ ve Semerkant kuhendizinde sultan kasrı bulunmaktadır.²⁴ Semerkant’ın darülimaresinin bir za- manlar burada olduğunu ancak kendi zamanında harap olduğunu belirten İbn Havkal, hapisha- nesinin de kuhendizın içerisinde yer aldığını belirtmektedir.²⁵ Fergana bölgesinin merkezi olduğu

²⁰ Her ne kadar kelimeye dair ilk açıklamaları Yâkût yapsa da, ondan çok daha önceleri kuhendiz kelimesi- nin ilmî çevrelerde kullanıldığını burada belirtmeliyiz. Mesela, en erken örneklerinden olduğunu tahmin ettiğimiz bir tanesi olarak İbnü'l-Kelbî'nin eserinde yer verdiği bir şiirde kuhendiz kelimesi geçmektedir. Bk. Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed (204/819) İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Naci Hasan (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1989), 93.

²¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-Büldân*, 4: 419; Safiyyüddîn Abdülmü‘min b. Abdülhak İbn Şemâil, *Merâsidü'l- İttılâ‘ Alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bikâ‘* (Beirut: Dâru'l-Cil, 1412), 3: 1137.

²² Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Muhammed b. Ömer, *Takvîmü'l-Büldân* (Beirut: Dâru Sâdır, ts.), 444.

²³ Müellifi Meçhul, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, thk. Yûsuf el-Hâdî, trc. Yûsuf el-Hâdî (Kâhire, 1423), 144.

²⁴ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 622.

²⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 492.

ifade edilen Ahsîkes şehrinin de hapisane ve darülimaresi kuhendizin içindeydi.²⁶ Buhara'nın kuhendizi de valiler için konaklara sahipti.²⁷ Ayrıca hapisanesi de kuhendizin içindeydi. Yâkût el-Hamevî, Buhara kuhendizinin içerisinde Sâmân ailesinin Horasan valilerinin kaldığı konağın da yer aldığı bir kalenin (قلعة) yer aldığını kaydetmektedir.²⁸ Görüldüğü üzere kale tanımlaması, kuhendiz içerisinde yer alan başka bir yapı için kullanılmış olmaktadır.

İslam Coğrafyacılarının gerek eserlerindeki şehir tasvirleri gerekse az sayıdaki tarif ve tasrihleri dikkatle incelenirse, burada açıkça görülen en temel husus, kuhendizlerin hısn (حصن) ve kale (قلعة) adı verilen yapılardan farklı olduğunun vurgulanmasıdır. Yukarıda verdiğimiz örneklere ilave olarak benzer şekilde İstahrî, Fâris bölgesinin şehirlerini tasvir ederken hısn kavramından yola çıkar. Ona göre;²⁹ Fâris şehirlerinin bir kısmı muhassanedir³⁰ Muhassane şehirlerden bazıları iç şehirlerinde hısnla sahip olup etraflarında rabad teşekkül etmiştir.³¹ Bir kısmının medînesinde kuhendiz bulunmaktadır.³² Diğer bir tür kaleler vardır ki bunlar, bir tepe üzerinde bina ve evlerden yalıtılmış hısnlardır.³³ Anlaşılan o ki, müellifin “müfred” diye tavsif ettiği kalelerden her biri birer şehir olmayıp özellikle büyük şehirlerin etraflarında yer alan ve daha ziyade kırsal zirâat alanların ve sınır bölgelerinin korunması amacıyla inşa edilmiş yapılardır.

Hısn ile kuhendiz arasındaki farka dair ipuçlarından bir diğerine, fetihler esnasında müsülman Arapların “Horasan'ın Kapısı” olarak nitelendirdikleri Tabesân'ın (veya Tabeseyn) tasviri yapılırken ulaşmaktayız. Şehir tasvir edilirken “kenarında/bitişğinde bir hısn vardır ancak kuhendizi yoktur” denmesi,³⁴ sıradan hısnlar ile kuhendizler arasında bariz farkların olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.³⁵ Zira, şehirlerde bulunan her hısn (veya kale) kuhendiz olarak kabul

²⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 512.

²⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 48.

²⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1: 353.

²⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 116; Ayrıca bk. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 271.

³⁰ (أَنَّ مِنْهَا مَدِينًا مَحَصَّنَةً بِحَصْنٍ)

³¹ (وَمِنْهَا حِصُونٌ دَاخِلَ الْمَدِينَةِ وَحَوْلِهَا)

³² (وَمِنْهَا قِهْنَزَاتٌ فِي مَدَنٍ)

³³ (وَمِنْهَا حِصُونٌ فِي جِبَالٍ مَنِيْعَةٍ مَفْرَدَةٍ عَنِ الْبِنْيَانِ قَائِمَةٌ بِنَفْسِهَا)

³⁴ (عَلَيْهَا حِصْنٌ وَلَيْسَ لَهَا قِهْنَزٌ). Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4: 20.

³⁵ Robert Joseph Haug, coğrafya müelliflerinin kuhendizlerden bahsederken “fi” veya “bi-“ veyahut da “li-” harf-i cerlerini kullanmak suretiyle bahse konu yapının şehrin içinde yer aldığını ifade etmeye çalıştıklarını söylemektedir. “Alâ” harf-i ceriyle kaydedilenlerin ise şehrin dışında yer alanları ifade etmek için kullanıldığını ileri sürmektedir. Bk. Haug, *The Gate of Iron*, 109. Ancak şu kadarı var ki, gerek şehrin içi ve dışı ifadelerinden neyin anlaşılması gerektiği gerekse kuhendizlerinin şehrin dışında olduğu vurgulanan Nişabur gibi bazı şehirlerin bulunması (bk. İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 254.) yukarıdaki tespitlerle uyumsuzdur. Nitekim İstahrî, Kazvîn şehrini tasvir ederken şehrin “medîne” bölümünün etrafında bir hısn bulunduğunu özellikle belirtir. Yine küçük bir “iç medînesi” olduğunu ve bunun etrafında (veya kıyısında/bitişğinde) da hısn olduğunu vurgular. Burada her iki hısnın da yerleri tarif edilirken “alâ” (علي) harf-i ceri kullanılmaktadır. Bunun, etrafında/kıyısında/bitişğinde gibi anlamlara gelmesi muhtemeldir. Ancak bu kalevari yapılar, şehrin tamamen dışına değil, içini oluşturan diğer yapısal unsurlara nisbet edilmektedirler. (İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 211; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 380.) Görüldüğü üzere, konuları hususunda bu yapıların hangi harf-i cer ile ifade edildiğinden ziyade, şehrin hangi yapısal unsuruna nispet edildikleri daha belirleyici bir faktördür.

edilmiş olsa idi, kuhendizi olmadığı özellikle belirtilen bu şehrin tasvirinde yer alan yapının da kuhendiz diye tarif edilmesi gerekirdi.

Istahrî, hısn meselesi çerçevesinde şehirleri iki kategoride değerlendirmekte olup yukarıda bahsettiğimiz üzere bir kaleye sahip olanlarına *muassane* adını vermekte, medîne kısımlarında yer alan hısn benzer yapılar içinse *kuhendiz* tabirini kullanmaktadır.³⁶ Diğer taraftan müellif, hısn ile kale kavramlarını da birbirinden farklı anlamlarda kullandığına açıkça işaret etmektedir. Nitekim bölgedeki hısnlar hakkında uzunca bilgi verdikten sonra “kalelere gelince...” diye devam etmekte ve Fâris bölgesinde tepeler üzerine kurulu 5 bine yakın *müfred*/salt kaleden (قلعة مفردة) bahsedildiğine işaret etmektedir.³⁷ Ancak ne var ki, Tirmiz şehri tasvir ederken bir kalesi, medînesi ve rabadı olduğunu belirtmekte, bununla birlikte aynı metin içerisinde kale yerine kuhendiz kavramını da kullanmaktadır. Bu durumda, aslında yapısal olarak hepsi kale olarak değerlendirilebilecek bu mimarî yapıların bir medîneye nisbet edilmeleri ile kuhendiz vasfını kazandıkları, Istahrî'nin de bu sebeple farkında olmadan kale ile kuhendizi aynı anda kullandığı tahmin edilebilir.³⁸ Yine bazı coğrafyacıların Şiraz'ın kuhendizine Şahmevmez Kalesi dendiğini belirtmeleri buna örnek gösterilebilir. Nitekim İbn Havkal, Istahrî'nin kale dediği bu yapıya kuhendiz tabirini kullanmaktadır.³⁹

Bu noktada şu hususa dikkat çekmemiz gerekir: Bu yapıların şehristânın merkezinde yer almaları gerekmemektedir. Kanaatimize göre müelliflerin burada vurgulamaya çalıştıkları husus, daha önce genel kabule göre kale veya hısn olarak bilinen ve özellikle Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde görülmeye başlanan bu yapıların şehir merkezinin bölümlerinden olan bir medîneye/şehristâna nispet edilmeleriyle birlikte, merkezde yer alsınlar veya almasınlar, kuhendiz adını aldıklarıdır. Örneğin Buhara şehrinin *medînesi* surla çevrili olup kuhendizi merkezde değil, *şehristâna* dıştan bitişik vaziyetteydi. Ayrıca kuhendizi küçük bir şehir görünümünde olup kuhendiz kendisi de bir kaleye sahipti.⁴⁰ Aynı şekilde, Benkes şehrinin kuhendizi medînesinin dışında olup,⁴¹ kendine ait bir surla medîne alanına bitişmiş vaziyetteydi.⁴² İbn Havkal, Keş'i tasvir ederken hısn ve kuhendiz kavramlarının ikisine de ayrı ayrı vurgu yapar ve “Keş, bir kuhendizi, bir hısnı, bir rabadı ve yine rabada bitişik bir diğer medînesi olan bir şehirdir” der.⁴³ Vahsûn adlı şehirden ve meşhur Tirmiz'den bahsedilirken de bir kuhendizi ve bir hısnı olduğu ayrı ayrı belirtilmektedir.⁴⁴ Bu bilgilere ilave olarak, coğrafya müelliflerinin kullandığı *muassane* ve *hasîn* tabirlerinin de aslında, medîne olsun veya kuhendiz olsun, o birime ait bir kalenin var olduğunu belirtmek için kullanıldığını söyleyebiliriz. Neseף şehri tasvir edilirken kuhendizinin medînenin

³⁶ Istahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 116.

³⁷ Istahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 116.

³⁸ Istahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 298.

³⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 476.

⁴⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 483; İdrîsî, *Nüzhe*, 1: 494 vd.

⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2: 26; İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttılâ'*, 1: 226.

⁴² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 509.

⁴³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 501.

⁴⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Goeje, 3. Bs (Kahire: Mektebe Medbûlî, 1991), 282-291.

içinde olduğu ve *hasîn olmadığı* belirtilmektedir.⁴⁵ Bu ifadeden kuhendizinin hısna benzemediği veya hısna sahip olmadığı sonucuna varılmalıdır.

Yukarıda yer verdiğimiz örnekler üzerinden şu iki tespit de yapılabilir: Birincisi, bazı şehirlerin kuhendizleri Buhârâ'da olduğu gibi gelişerek küçük bir şehir hüviyetine kavuşmuştur. Asıl kuhendiz, bir başka ifade ile kuhendizın merkezi ise burada müellifin *kale/hısın* diye belirttiği yapı olmalıdır. ikincisi ise, gerçekten aslında kale olan yapılardan bazılarının zamanla bir şehristâna nispet edilmeleriyle birlikte farklı fonksiyonlar üstlenerek kuhendiz adını almalarıdır. Her halükârda, Buhârâ gibi merkezlerdeki bu tip şehirleşme,⁴⁶ tüm şehir alanını çevreleyen –şehrin merkezi ve ziraat alanları dahil- en dış surlar içerisinde, ilk çekirdeği kale olan yerleşimlerin zamanla kuhendiz adı verilen yapılara, ardından şehristânın eklenerek surla çevrilmesine, daha sonra rabad/lar/ın teşekkül etmesi ve surla çevrilmelerine işaret etmektedir.

Kuhendiz teriminin tipik özelliklerinden biri, şehrin kurulan en eski yerleşim alanına işaret etmesidir.⁴⁷ Nitekim, Merv ve Buhara gibi büyük kent merkezlerine ait kuhendizler, küçük bir şehir görünümünde oldukları vurgulanmak suretiyle tasvir edilmişlerdir. Merv kuhendizi, medînesi büyüklüğündedir ancak aralarındaki en önemli fark, kuhendizın daha yüksek bir yapıda olmasıdır. Ayrıca Merv kuhendizi, sahip olduğu genişliğine borçlu olduğu imkanla ziraat faaliyetinin yapıldığı arazilere sahiptir.⁴⁸ Buhara'nın kuhendizi şehristâna dıştan bitişik vaziyette olup aynı şekilde küçük bir şehir görünümündeydi.⁴⁹ şâş Bölgesi'nin yönetim merkezi Bencekes'in de kuhendizi medînesine dıştan bitişik vaziyette olup bu ikisi aynı surla çevrelenmekteydi.⁵⁰

Bir diğer tipik özellik, az önce Merv örneğinde ifade edildiği üzere, şehrin diğer birimlerine nispeten kuhendizlerin yüksek yapıda olmalarıdır. Merv'den başka, bir diğer örnek olarak Buhara, gözleri kamaştıran güzellikte bir kuhendize sahip olup şehre gelenler ilk olarak yüksekte yer alan yemyeşil kuhendizini görür, mavi gökyüzü ile yeşil kubbenin oluşturduğu manzaraya hayran kalırlardı.⁵¹ Fâris topraklarında daha sonraları Beydâ adı verilen şehrin kuhendizi beyaz taştan (muhtemelen mermer) bina edilmiş olup Farsların kadîm hükümdarı, Müslümanların Afârît dedikleri kişi tarafından Hz. Süleyman için yaptırıldığı iddia edilmektedir. Kuhendizın beyazlığı o kadar fazladır ki uzaktan dahi görülebilmektedir.⁵²

Nadir karşılaşılan bir durum olsa da, bazı şehirlerin kuhendizinin bulunmadığı da vakiydi. Mesela daha önce bahsi geçen Tabeseyn'in kuhendizinin olmadığı özellikle belirtilmektedir.⁵³

⁴⁵ İdrîsî, *Nüzhe*, 1: 492.

⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1: 353; Benkes için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2: 26.

⁴⁷ Kennedy, çalışmasının sonucunda şehirlerin bu kısımlarının harap hale gelmesini, İslam'ın yavaş yavaş bölgeye girmesiyle ilişkilendirir. Bk. Hugh Kennedy, "From Shahrîstan to Medina", *Studia Islamica* 102/103 (2006): 34. Ancak şunu eklemeliyiz ki şehirlerin bu kısımlarının harap hale gelmesi, en eski yerleşim alanı olması hasebiyle inşaat malzemelerinin eskimesi ve Müslümanların gerçekteleştikleri imar faaliyetleri sonucunda şehrin gözde yerleşim alanlarının artık yer değiştirmesi ile daha çok ilgilidir.

⁴⁸ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 259.

⁴⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 483; İdrîsî, *Nüzhe*, 1: 494 vd.

⁵⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 508.

⁵¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 472.

⁵² Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, 164.

⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4: 20; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 446.

Kuhendizi olmayan şehirlere bir diğer örnek Cezire bölgesinde yer alan Nusaybin'dir. Bu şehir de surla çevrili olmakla birlikte kuhendize sahip değildi.⁵⁴

Kuhendizlerin kendilerine has kapıları bulunmakta olup bunlar genellikle bir hendekle çevrelenmiş vaziyette ve geçilmesi zor bir tarzda inşa edilmişlerdi. Bunun muhtemel sebebi, şehrin yönetici sınıfının genellikle bu kısımlarda ikamet etmeleri, hazine ve hapisane gibi muhafaza edilmesi gereken idarî yapıların genellikle kuhendizlerde yer almasıdır. Sayısız örnek verilebilmekle birlikte kuhendiz kapılarından birkaçına işaret etmekle yetinmek istiyoruz. Oldukça korunaklı olduğu anlaşılan Semerkant kuhendizi demirden bir kapıya sahip olup bu kapıdan girildiğinde yine demir bir kapı ile daha karşılaşılmaktaydı.⁵⁵ Neseş şehrinin kuhendizinin dört kapısı bulunmakta olup Neccâriyye Kapısı, Semerkant Kapısı, Keş Kapısı, Çavbezeyn Kapısı olarak bilinmekteydiler.⁵⁶

Müslüman coğrafyacıların ancak İslamî fetihlerle karşılaştıklarını düşündüğümüz bu kavramın, yukarıda ortaya konmaya çalışıldığı üzere, gerek kendi dönemlerinde gerekse günümüzde dahi tam olarak ne anlama geldiği ve neyi işaret ettiği konusunda bir belirsizlik söz konusu olabilmektedir. Coğrafi kaynaklar tetkik edildiğinde açıkça görülmektedir ki; Arapların *kale*, *hisar* ve *hısn* kelimeleriyle ifade ettikleri yapılar ile kuhendizler arasında büyük benzerlikler bulunmakta, diğer taraftan kuhendizler gerek şehrin içerisinde buldukları topoğrafik konumları gerekse inşa şekilleri ve fonksiyonları bakımından birtakım farklılıklar arz etmektedirler.

2.2. Şehristân/Medîne

İslam coğrafyacıları eserlerinde, şehir halkının ekseriyetinin yaşadığı, bir bakıma gerçek anlamda şehir hayatının kendisinde gözlemlendiği bölümlere *şehristân* ve/veya *medîne* tabirlerini kullanmaktadırlar.

Şehristân (شهرستان) kelimesinin kökeniyle ilgili olarak Yâkût el-Hamevî bilgiler vermektedir. O, "şehristân" tabirinin bir çok yer için özel isim olduğunu ifade ettikten sonra Fâris topraklarında yaşayan halkın kelimeyi kullanım şekline yer vermekte, yerli halkın şehristân kelimesini "şeristan" şeklinde tahfif yaparak kullandığını ifade etmektedir. Şehristân kelimesini oluşturan "şehr-" ile medîne (Türkçe'deki şehir kavramı), "-istân" ile de nahiye (bölge) kastedilmektedir. Böylece kelime "nahiyenin şehri" anlamına gelmektedir. Şehristân aynı zamanda, özel isim olarak da kullanılmakta olup İsfehân mıntikasındaki Cey'e verilen isimlerden birisi idi. Müellif, bu yerin acemler arasında Şehristân adıyla anıldığını, muhaddislerin ise medîne olarak isimlendirdiklerini ve buraya nispet edilen ulemaya "el-medîni" nisbesini verdiklerini eklemektedir.⁵⁷ Böylece bu şehir için Şehristân, Medîne ve Cey olmak üzere üç farklı isim kullanılmaktaydı. Yâkût, eserinin başka bir yerinde İsfehân şehrinin, Cey olarak bilinen şehir olduğunu belirttikten sonra kendi zamanında Şehristân olarak anıldığını ifade etmektedir.⁵⁸ Yine Şehristân isminde Harezmi

⁵⁴ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, 467.

⁵⁵ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 622.

⁵⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 502.

⁵⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2: 202.

⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5: 78. Böylece müellif, kelimenin anlamına dair yaptığı açıklamaya uygun bir örnek olması hasebiyle bu şehri zikrettiğini okuyucuya hissettirmektedir.

ile Nişabur arasında Nesâ şehrine üç mil mesafede bir küçük belde daha bulunmaktaydı,⁵⁹ ki el-Milel ve'n-Nihal sahibi olan Şehristânî buraya nispet edilmektedir.⁶⁰

Yukarıda yer verdiğimiz bilgilerden, fetih sürecinde acemlerin *Şehristân* olarak isimlendirdiği yerleşim alanına Müslümanların *medîne* tabirini kullanmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Özellikle muhaddislerin *medîne* kelimesini tercih ettiklerinin ifade edilmesi bu tespiti yapmamıza imkan vermektedir. Her ne kadar Müslüman bilginler *medîne* kavramını daha çok tercih etseler de bir süre her iki kavramın da kullanımda kaldığını söyleyebiliriz. Bir başka ifadeyle, kelimenin zaman içerisinde kavramsallaşırken yukarıda ifade edildiği gibi kullanımında bir ikilik söz konusudur. Nitekim Buhara ve Nişabur şehirleri tasvir edilirken *şehristân*ları için *medîne* kavramının da aynı metin içerisinde kullanılması buna delil olarak gösterilebilir.⁶¹

Ebû Tâhir es-Silefî, Cey adlı yerden bahsederken burasının İsfahan'ın *eski medînesi* olduğunu ifade etmektedir. Zülkarneyn olduğu zannedilen Büyük İskender'in kurduğunu ifade ettiği bu şehrin zamanla önemini kaybederek bölgede yaşayan nüfusun müellifin zamanında asıl İsfahan olarak bilinen kısma taşındığı anlaşılmaktadır.⁶² Böylece İsfahan, bize şehirlerin birden fazla *medîne* yerleşim alanına sahip olabileceğinin de en güzel örneklerinden birini sunmaktadır. Öyle ki Himyerî, İsfahan'ın *Şehristân* adlı *medînesi*yle birlikte on iki adet müstakil *medînesi* olduğunu ve burasının *medînelerinden* en eskisi ve en meşhuru olduğunu kaydetmektedir.⁶³ Bu, oldukça büyük bir rakam olup şehrin büyüklüğüne işaret etmekle birlikte zaman içerisinde arazi kullanımına bağlı olarak yerleşim alanındaki değişime ve gelişime de örnek gösterilebilir. Coğrafyacıların gerek İsfahan örneğinde olduğu gibi şehirlerin birden fazla *medîneye* sahip olduklarını ifade etmelerinden gerekse kullandıkları *el-medîne ed-dâhile* ve *el-medîne el-hârice* tabirlerinden, bahse konu topoğrafik değişimin yazılı izlerine ulaşılmış olmaktadır.

Coğrafya müelliflerinin kayıtlarından, birden fazla *medîne* oluşumunun iki tipte gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, şehrin büyümesiyle birlikte *medîne* yerleşim alanının dışına taşan meskûn alanın tekrar surla çevrenmesiyle birlikte iç içe geçmiş vaziyette ikinci bir *medînenin* oluşmasıdır.

Kazvin, özellikle iki *medîneye* sahip bir şehir olarak tasvir edilmektedir. Buna göre küçük ve büyük *medîne* olarak (*el-medîne es-sağira* ve *el-medîne el-kebira*) ayrı ayrı tasvir edilen *medînelerden* büyük olanı, halkın hâlen *Şehristân* diye tabir ettiği küçük *medîneyi* ihata etmektedir.⁶⁴ Bu *medînelerden* küçük olanının Arapların Zü'l-Ektâf dedikleri Fars Kralı Şâbûr tarafından inşa edildiği ve halkın buraya *Şehristân* adını verdiği, büyük *medînenin* ise Hârûn er-Reşîd tarafından cami ve sur ile birlikte 254/868 senesinde inşa edildiği belirtilmektedir.⁶⁵ Görüldüğü üzere

⁵⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3: 378 vd.

⁶⁰ Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, 398.

⁶¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 48; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 254.

⁶² Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed b. Silefe es-Silefî, *Kitâbü'l-Erba'în el-Büldâniyye*, thk. Abdullah Râbih (Dimeşk: Mektebetü Dâr el-Beyrûtî, 1992), 67.

⁶³ Ebû Abdillâh Muhamed b. Abdillâh el-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsân Abbâs (Beirut, 1980), 43 ve 351.

⁶⁴ Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, 434.

⁶⁵ Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, 435; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 211; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 380.

şehristân, aslında farslar döneminde İslam'dan önce kurulan şehirlerin ilk medînelere verilen isimdir. İslamlaşma ve iskan faaliyetleri sonucunda genişleyen şehirler, bu eski kısımları yani şehristânları da kapsayarak medîne adını almışlardır. Şu halde, İslam coğrafya müelliflerinin *el-medîne ed-dâhile* dedikleri ve nispeten daha eski yerleşim alanı şehristân olmaktadır. Ancak anlaşılan o ki, daha önce ifade ettiğimiz üzere zamanla şehirlerin büyümesi ve medîne tabirinin yaygınlaşması ile bu kavram ya unutulmuş ya da bazı yerleşimlerin özel adı haline gelmiştir.

Bûmcekes, Maveraünnehir'de Üsrûşene bölgesinin şehirlerinden olup valilerin konakladığı bir idarî merkezdi. İç ve dış olmak üzere iki medîneye sahip olan şehrin *İç Medînesi (el-Medîne ed-Dâhile)* de kendisine ait sura sahipti. Yine surla çevrili olan rabadıyla birlikte bunların hepsini kuşatan bir diğer sura (dış sur) sahipti. İç şehrin iki kapısı vardı, ki bunlar Bâbü'l-a'lâ ve Bâbü'l-medîne diye isimlendirilirdi.⁶⁶ Aynı şekile Ahsîkes, medîne bölümü içerisinde bir tane kuhendize ve yine bir tane rabada sahip bir şehirdi. Medînesi 1/3 fersah büyüklüğünde olup rabadını da bir sur çevrelemekteydi. Şehrin tasvirinde kullanılan iç medîne ifadesinden anlaşıldığı üzere şehir ilk medîne alanının dışına taşarak büyümüş ve eski medîne alanını ihata eden bu kısım bir başka surla çevrenmek suretiyle ilk medînesi *ed-dâhile* vasfını kazanmıştır.⁶⁷

Yukarıdakine benzer medîne teşkiline bir diğer örnek, daha önce bahsi geçen Tartûşa'dır. Endülüs'te Ebreh nehrinin kıyısında kurulmuş olan şehir, iç içe geçmiş iki medîneden oluşmaktadır.⁶⁸ Birden fazla medîne oluşumunun ikinci tipi ise, yine şehrin gelişmesi ile birlikte eski yerleşim alanlarının bitişiğinde veya biraz ötede başka bir medînenin teşkil edilmesidir. Örneğin Kes (Keş) şehri, iki medîneyle birlikte bir kuhendizi ve bir rabadı bulunan bir şehirdi. Medînelerinden birisi ve *el-Medîne el-Hârice* olarak isimlendirilen şehrin rabad kısmına dıştan bitişikti. Kuhendizle birlikte *İç Medîne'nin (el-Medîne ed-Dâhile)* harap halde olduğu belirtilmektedir. Bu ifadeden anlaşıldığı kadarıyla şehrin en eski yerleşim alanları bunlardır. *El-Medîne el-Hârice* olarak belirtilen medînesi ise nispeten daha sonra imar edilmiş olup söz konusu tarihlerde oldukça mamur durumdaydı. Bu son medînesinin dış duvarlarından birinin uzunluğunun üç fersah olduğu belirtilmektedir.⁶⁹

İkinci tipte medîne oluşumuna bir diğer örnek, Rey şehridir. Belirtildiğine göre, Abbâsî halifesi Mansûr'un hilafeti döneminde Horasan'a tayin edilen el-Mehdî, Rey'e geldiği zaman Müslüman halkın halihazırda yaşadığı kısımda imar faaliyetleri gerçekleştirdi. Etrafına tuğladan bir hendek kazdırdı ve buraya bir de Cuma Camisi inşa ettirdi. Kaynaklar imar işini Ammâr b. Ebi'l-Hasîb adlı bir mühendisin üstlendiğini haber vermektedir ki, bu zât ismini şehrin duvarına yazdırmıştı. İmar faaliyeti 158/775 senesinde tamamlandı ve şehrin bu medînesine *el-Muhammediyye* adı verildi. Rey halkı daha eski tarihli olan iç şehre *el-Medîne* adını vermekte, ayrı olana (el-fasîl) ise *el-Medîne el-Hâriciyye* adını vermekteydi. Ez-Zînbedî (الزینبدي) diye bilinen hısn/kale, Muhammediyye diye maruf olan medînenin içerisinde kalmıştı.⁷⁰ Bu bilgiler bize, şehrin müslümanların

⁶⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 503-504; Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 60.

⁶⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 503-504 ve 512.

⁶⁸ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, 544. (وهي مدينة داخلية في مدينة)

⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4: 460; İbn Şemâil, *Merâsidü'l-İttılâ'*, 3: 1165; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 282; Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 501; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 324; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 501.

⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3: 118; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 537.

iskan edildiği dışarıdaki kısmının gerçekleştirilen imar faaliyetleri neticesinde müstakil bir medîneye dönüştürüldüğünü göstermektedir.

Berka şehri, konumuz olan şehirleşmeye Kuzey Afrika'dan güzel bir örnek teşkil eder. Geniş çayırliklar ve kıpkırmızı topraklar üzerinde kurulu, etrafını çevreleyen surlara, demir kapılara ve bir hendeğe sahip olan şehir bu haline Mütevekkil Alellah döneminde kavuşmuş, onun talimatıyla surla çevrelenmiştir. Daha sonra, teşekkül eden bu medînenin etrafına asker ve halkın iskan edildiği rabadlar meydana getirilmiştir.⁷¹

Müslümanlarca şehirlerde uzun yıllar boyunca medîne yerleşim alanlarının teşkil edilmeye devam ettiğine dair bir örneğe Merv şehrinde rastlamaktayız. Fethinden sonra özellikle Horasan'ın askerî ve idarî yönetim merkezi haline gelmesiyle birlikte Müslümanlar tarafından yoğun bir iskana tabi tutulan şehir, rabadının Selçuklu Hükümdarı Melikşah döneminde surla çevrelenmesiyle birlikte ikinci bir medîne alanına kavuşmuş, ilk medînesi/şehristânı ise İslam öncesi sakinlerine nispetle Gavur Kale adıyla anılır hale gelmiştir.⁷² Bir başka örnek olarak, yine Horasan'ın büyük şehirlerinden olan Nişabur'u verebiliriz. İbn Havkal, Nişabur'un Oğuz saldırılarından sonra halkının geri dönüp eski medîneye yakın bir tepeye yeniden bir şehir inşa ettiklerinden bahseder. Halk 580/1184-1185 senesinde şehre dönerek eski medînenin batı tarafındaki bir tepeye surla çevrili bir hisar inşa etmiş ve böylece bu yeni medîne (şehristân) eski yerleşim yerine bitişik hale gelmiştir.⁷³

Yukarıda birkaçına yer verdiğimiz şehirler, aynı zamanda fetihler sonrası imar ve iskan faaliyetleri neticesinde şehirlerde meydana gelen değişime de örneklik teşkil ederler. Buna karşın, Müslümanların iskanından evvel birden fazla şehristâna/medîneye sahip şehirlere dair coğrafya eserlerinde pek fazla malumata sahip değiliz. Bu da ulaştığımız söz konusu sonucu destekler mahiyettedir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla, kaynaklarımızda İslamlaşma öncesi döneme ait tek örnek Buhara'dır. Buhara'nın şehir surları içerisinde ve dışarısında birden fazla medînesi bulunmaktaydı. Bunlar, okunuşları tam tespit edilememiş olmakla birlikte, ayrı ayrı isimlerle anılmakta olup Tavâvîs, Nemcekes, Zindene, Mağkân, Hacâdeh surlarının içerisindeydi. Dışında olanlar ise şunlardır: Beykend, Ferber, Kermîniyeh, Hudeymenken, Hurğânkes, Müzyâmcekes.⁷⁴ İsimlerinden de anlaşıldığı kadarıyla bu yerleşim alanlarının teşekkülü İslamlaşma öncesine ait olmalıdır.

2.3. Rabad

Şehir merkezlerinde yer alan bir diğer yerleşim alanı rabadlardır. Aynı kentsel yapının Harezmi topraklarında karşılaşılan benzerleri için kullanılan tabir *bîrûndur*.⁷⁵ Farsça'da dış anlamına gelen kelimenin, Osmanlılar dönemine geldiği vakit, sarayın (Topkapı Sarayı) birinci ve ikinci yer denilen meydanlardaki müesseselerini ifade eden bir tabir haline geldiği

⁷¹ Ya'kûbî, *Büldân*, 181.

⁷² Bk. Mesut Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Fethinden Tâhirîler Dönemine Kadar)* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 217 vd.

⁷³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 431; Müellifi Meçhul, *Hudûd*, 114.

⁷⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 489.

⁷⁵ Kuban, "Anadolu-Türk Şehri", 55-56.

anlaşılmaktadır. Kelimenin mündemiç olduğu dış anlamına istinaden sarayın ana bölümünün dışında yer alan askerî, dinî ve idarî hizmetlerin görüldüğü kısımlara *bîrûn* denilmiş olması gerekir.⁷⁶

Rabad kelimesinin ifade ettiği anlama ve terminolojik kökenine dair bazı ipuçlarına hadis külliyyatında rastlayabilmekteyiz. Bu kelime bir hadis-i şerifte şöyle geçmektedir:

«مَثَلُ الْمُنَافِقِ مَثَلُ الشَّاةِ بَيْنَ الرَّبَضَيْنِ أَوْ بَيْنَ الْعَمَمَيْنِ»

“Münafığın durumu, iki rabad veya koyun sürüsü arasında gidip gelen koyun gibidir.”⁷⁷

Hadiste kullanılan rabad kelimesi, bir şehirde evlerin bulunduğu yerleşim alanının dışında yer alan ve muhtemelen korunma ihtiyacı sebebiyle hemen meskun alanının bitişiğinde teşkil edilen bir nevî hayvan barınaklarını veya sürünün kendisini ifade etmektedir. Vahşi hayvanlara nispet edildiğinde, onların yaşadığı inleri (me'vâ) ifade etmektedir.⁷⁸ Anlaşılan o ki, şehir topoğrafyasına dair diğer kavramların aksine rabad, çok daha önceki tarihlerden beri tamamıyla Arap kültürünün bir parçasıdır. Kelimenin mündemiç olduğu bu manadan, coğrafya alanında terimleşirken esinlendiği söylenebilir.

Müslüman coğrafyacıların rabad terimine yükledikleri anlama gelince, buna dair müstakil bir açıklamayı yine bize ilk olarak Yâkût ve ardından muhtemelen ondan alıntıyla İbn Şemâil vermektedir. Yâkût'a göre rabad, kelime olarak bir şeyin *harîmini* ifade etmekte olup bir şahsın hanımına onun rabadı denmekteydi. Ayrıca bir şehrin veya binanın esasına (temeline) da rabad denildiği kaydedilmektedir. Müellif, terim olarak rabadın şehri (medîne kısmını) dıştan kuşatan alanı ifade ettiğini ve rabadı olmayan bir şehrin neredeyse bulunmadığını ifade ettikten sonra, dilde özel isim olarak da kullanıldığını belirtmektedir.⁷⁹

Özel isim olarak kullanımına, adı geçen müelliflerin de belirttiği üzere, özellikle Abbâsî Halifesi Mansûr tarafından 145/762 yılında inşasına başlanan Bağdat şehrinin rabadları örnek verilebilir.⁸⁰ Onun komutanlarından Ebû Hanîfe'ye nisbet edildiği belirtilen Ebû Hanîfe Rabadı, Ebû

⁷⁶ Abdülkadir Özcan, “Bîrûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 205. Hârizmi ünlü bilgin Bîrûnî'nin meşhur olduğu “bîrûnî” nisbesinin ailesinin o henüz doğmadan önce başka yerden gelerek Harizm'in Kas şehrine yerleşmesinden dolayı dışarıdan gelen kimse anlamında kendisine verildiği ifade edilmekle birlikte (bk. Günay Tümer, “Bîrûnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 206.) Kanaatimize göre bu nisbeyi, kelimenin rabad ile müşterek manayı ihtiva etmeleri bakımından ilk anlamına uygun olarak ailesinin şehirstan dışındaki biruna/rabada yerleşmeleri ve/veya orada doğması ile almış olması kuvvetle muhtemeldir. Şehirlerin rabad bölümlerine nisbet edilen ulemaya “er-Rabâdî” nisbesi verildiği gibi, Bîrûnî'nin de benzer bir münasebetten dolayı söz konusu nisbeyi almış olması gerekir.

⁷⁷ Dârimî, “Mukaddime”, 31. Aynı kökten türetilen “er-rabîd” kelimesinin geçtiği hadis için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9: 382.

⁷⁸ Rabad kelimesinin anlamı ve türevleri hakkında geniş bilgi için bk. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. Bs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 149 vd.

⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3: 25.

⁸⁰ Sobti, rabadı Orta Asya şehirlerinin “benzersiz karakteristik özelliği” olarak tarif eder ve rabadın ortaya çıktığı tarih olarak Sâmânîler dönemine işaret eder. Bk. Sobti, *Urban Metamorphosis*, 380 vd. Bununla beraber, Irak coğrafyasında Bağdat'ın inşası ve planlı rabadların teşkil edildiği tarihi dikkate alırsak, bu şehir tipolojisinin ortaya çıkması ve yaygın kullanımında her ne kadar İran ve Orta Asya şehirlerinin etkisi

Avn Rabadı ve Harbiyye diye meşhur olan mahalle için kullanılan Harb Rabadı bahse konu rabadların meşhurlarındandır.⁸¹ Burası da ismini, dönemin ileri gelenlerinden olan Harb b. Abdullah'a nisbet edilerek almıştır.⁸²

Fethedilen şehirlere gerçekleştirilen iskan ve imar faaliyetlerinden farklı olarak Bağdat şehrinin rabadları, önceden tasarlanarak inşa edilmeleri, planlı bir iskana tabi tutulmaları bakımından farklılık arz etmektedirler. Bağdat inşa edilirken şehrin diğer alanları gibi rabadları da görevli mühendisler tarafından sınırları çizilmiş ve imar edilmişlerdir. İnşa süreci sonrasında bu rabadlar, yukarıda işaret edildiği üzere genellikle mülk edinenlerin, iskan edilenlerin ve inşa edenlerin adlarına izafet edilerek isimlendirilmişlerdir.⁸³

Rabadlar, özellikle planlı kurulanlar dışında doğal gelişme gösterenleri, bir süre sonra şehrin gelişip büyümesiyle doğru orantılı olarak şehristânlara/medînelere dönüşebilmektedir. Bir diğer ifadeyle, rabad olarak doğmuş bir yerleşim alanı zamanla şehrin merkezi veya merkezlerinden biri haline gelebilmektedir. Daha önce bahsi geçen Rey ve Merv şehirlerinde Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen köklü imar ve iskan faaliyetleri, esasında rabad olarak kullanılan topoğrafik arazinin zamanla şehristâna/medîneye dönüştürülmesini ifade eder.

Rabadlar, oldukça karmaşık fonksiyonlara sahiptiler. Özellikle fatihlerden sonra iskan edilen bazı rabadlar, darülimarelerin ve Cuma Camilerinin buralara inşa edilmeleri akabinde şehrin yeni merkezleri durumuna gelmeye başladılar. Yeni kurulan çarşı ve pazarların da genellikle bu alanda yer alması ekonomik olarak da gelişmelerinde etkili oldu. Bununla birlikte genellikle şehirlerin medîne kısımlarında da çarşı ve pazarlar az sayıda da olsa faaliyet göstermeye devam etti. Semerkant'ta olduğu gibi⁸⁴ tüccar sınıfın ve daha çok bu kesim tarafından kullanılan han ve benzeri yapıların rabadda yer alması, daha çok kullanım kolaylığıyla ilgili olmalıdır.

Doğal gelişim gösteren rabadlar, genellikle ilk zamanlar surla çevrili değildiler. Ancak zamanla şehrin içinde bulunduğu sosyo-kültürel, idarî, siyasî ve ekonomik durumuna bağlı olarak her bir şehir rabadının değişken tarihler akabinde surla çevrelendiği görülmektedir. Özellikle, İslamî yönetim merkezinin rabadda tesis edildiği şehirlerin bu kısımları, güvenlik ihtiyacı sebebiyle surla çevrenme yoluna gidilmiştir.

Rabadlar, surla çevrilmelerini takip eden tarihlerde tıpkı kuhendiz ve medîne bölümlerinde olduğu gibi kendilerine has kapılara sahip oldular. Kapı sayısı, rabadın büyüklüğüne ve topoğrafik yapısına bağlı olarak farklılık göstermekteydi. Diğer taraftan, farklı sebeplere bağlı olarak, meselâ Semerkant'ta halk arasındaki iç çatışma sebebiyle yapıldığı gibi,⁸⁵ şehrin idarecileri tarafından bilinçli olarak rabadda herhangi bir kapının olmasına mücadele edilmeyebilmekteydi.

Rabadlar, büyüklüklerine bağlı olarak değişen hacimde ziraat alanlarına da sahip olabilmekteydi. Örneğin Semerkant rabadında ziraat alanları 15 bin cerîb büyüklüğündeydi. Şehristân

---

büyükse de yalnız bu bölgelerle sınırlı değildir ve Sâmânîler döneminden önceki bir zamana tarihlendirilmelidir.

⁸¹ İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttılâ'*, 2: 601.

⁸² Ya'kûbî, *Büldân*, 30.

⁸³ Ya'kûbî, *Büldân*, 29; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 294.

⁸⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 494.

⁸⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 494.

kısımının 2500 cerîb olduğu düşünülürse bu oldukça büyük bir miktardır.⁸⁶ Bûmcekes şehrinin surla çevrili, içinde bostanlara, çarşılarla ve darülimareye sahip bir rabadı bulunmakta olup rabad duvarı bir fersah, yani yaklaşık 6 km² alanı kaplamaktaydı.⁸⁷ İsbîcâb şehrinin rabadı da surla çevrili olup bir fersah büyüklüğündeydi ve bu alanda su kanalları, bostanlar yer almaktaydı.⁸⁸ Her bir yerleşim alanını iç içe geçmiş halkalar şeklinde bir surun çevrelediği Belh'in rabad surunda dört kapı olup en dış sur ile rabad suru arasında beş fersah mesafe vardı.⁸⁹ Medîne suru ile rabad suru arasında ise bir fersah mesafe vardı,⁹⁰ ki bu bilgiden Belh rabadının da genişliği bir fersah kadar olan bir alanı kapladığı sonucuna varılabilir.

2.4. Sur içi/Mücâvir Zirâî Alan

Müslüman coğrafya müellifleri, en bariz şekilde şehrin bölümlerinin iç içe geçmiş veya bitişik halkalar şeklinde olduğu, tüm şehir bölümlerinin bir dış surla çevrelendiği şehir tiplerinde görüldüğü şekilde, “dış sur ile rabadlar arasında kalan” adı konmamış bir alandan bahsetmektedirler. Bu alan medenî hayatın cârî olduğu iskan maksatlı olmayıp *bostanların, mezarların, devr ve dıyâc* adı verilen toprakların olduğu bir yer hüviyetindedir. Aşağıda örneklerini göreceğimiz üzere, yapılan şehir tasvirlerinden bu zirâî alanların rustâklardan farklı olarak şehre bitişik vaziyette (mücâvir) ve bir zorunluluk olmamakla beraber dış sura sahip şehirlerde en dış surun içinde kaldığı göze çarpmaktadır. Elbette, surla çevrili olmayan şehirlerde de benzer zirâî alanların var olması muhtemeldir.

İncelediğimiz şehir tipolojisinin en bariz görülebildiği bölge olması hasebiyle özellikle Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinin büyük şehirlerinde en dış surun içinde kalan zirâî alana işaret edilmektedir. Örneğin Merv şehri, Helenistik dönemden kaldığı bilinen dış surları içerisinde muazzam büyüklükte bir ziraat alanına sahipti. Büyük İskender'den sonra şehri yöneten Selevkos ve onun oğlu Antioh Soter (M.Ö. 281-261), bugün Erk Kale ve Gavur Kale olarak anılan kuhendiz ve şehristân bölümlerini de içine alacak şekilde 230 km uzunluğunda ve halka şeklinde surlar inşa ettirmişti.⁹¹ Aynı şekilde Semerkant'ın, aralarında bir fersah mesafenin bulunduğu on iki demir kapiya sahip en dış surları da büyük miktarda zirâî alanı kaplamakta idi.⁹²

Şâş bölgesinin merkez şehri olduğu belirtilen Benkes, rabadındaki bahçeler ve bostanlar dışında, daha fazla araziye rabad suru ile en dış suru arasındaki alanda sahip bulunmaktaydı. Ayrıca şehirde, Türk akınlarından korunmak amacıyla Abdullah b. Humeyd (veya Hamîd) b. Sevr tarafından inşa edildiği belirtilen bir duvar bulunmaktaydı. Bu duvar muhtemelen şehrin

⁸⁶ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 621.

⁸⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 503-504.

⁸⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 510.

⁸⁹ Şehre ait bu kısım, özellikle Belh gibi gelişmiş şehirlerde sınırları açıkça görülebilen ve farkedilebilen bir alan olup bir sonraki başlık altında müstakil olarak ele alınacaktır.

⁹⁰ Ya'kûbî, *Büldân*, 117.

⁹¹ A. Y. Yakubovskii - C. E. Bosworth, “Marw Al-Shahidjan”, *EJ*, 1991, 1: 618.

⁹² İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 621. Semerkant surları ve muhteviyatına dair geniş bilgi için bk. Osman Aydın, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (893-389 / 711-999) Semerkant Tarihi*, (İstanbul : İSAM Yayınları, 2011), 100 vd.

doğusunda yer almakta olup yakınlarındaki bir dağın zirvelerinde başlayıp Şaş Vadisi'ne kadar uzanmaktaydı. Yine bu duvardan bir fersah ötede dağ ile vadi arasında bir hendek vardı.⁹³

Bûmcekes, Mâverâünnehir'de Üsrûşene bölgesinin şehirlerinden olup tüm yerleşim alanlarının hepsini kuşatan bir sura sahipti. İbn Havkal, bu zirâî alanların rustâklardan farkını ortaya koyar şekilde, "en dış surdan ötede rustâkların yer aldığını" özellikle kaydetmektedir.⁹⁴

Ele aldığımız bu zirâî alanın varlığına dair apaçık örneklerden birisi Belh şehrine aittir. Ya'kûbî tıpkı Semerkant'ta olduğu gibi, Belh'in merkeze bağlı yakın köylerini, *mezralarını* ve *dıyâ'ını*, oniki kapısı bulunan büyük bir surun çevrelediğini belirtmektedir. En dış sur ile rabad suru arası beş fersah mesafe olup, surun bir kapısından tam karşısındaki kapısına olan uzaklığı oniki fersah idi. Dış surun ötesinde çölden başka ne bir bina ne de bir köy vardı.⁹⁵

Görüldüğü üzere, özellikle şehir merkezinin nihâî sınırlarını belirleyen surların içerisinde kalan veya kuhendiz, şehristan ve rabad bölümlerinin dış kısmında şehre mücâvir olan zirâî alanlar, şehirden uzak mesafelerde yer alan ve rustâk adı verilen topoğrafik arazilerden ayrı bir unsur olarak değerlendirilmelidirler.

2.5. Rustâk

Rustâk kavramı günümüz araştırmalarında köy anlamında kullanıldığı gibi, birçok köyün bir araya gelmesi ile meydana gelmiş yerleşim birimi olarak da kabul edilmiştir.⁹⁶ Şehri teşkil eden bu unsur, etimolojik olarak Arapça olmayıp, konunun ilerleyen kısmında üzerinde durulacağı üzere Fars/Sâsânî toprak yönetim sistemine ait bir kavramdır. Tespitimize göre özellikle İran ve Horasan'ın fethinden evvel Araplarca bu kavramın yerine kullanılan kelime 'ird (العرض, ç. a'râd اعراض) kavramıdır. Bu kavram, yaygın olarak bilinen 'ard kelimesinden farklıdır. Nitekim kaynaklarımız kelimenin kesreli okunduğunu belirttikten, ziraat yapılan *sevâd* arazisinin iç kısımlarına, vadilerde yer alan köylere veya vadilerin kendilerine işaret ettiğine dair görüşlere yer verdikten sonra, rustâklara Hicâz bölgesinde 'ird denildiğini kaydetmektedirler.⁹⁷ Kelimenin coğrafyaya dair çoğu kaynakta yaygın bir şekilde kullanıldığını söyleyebiliriz.⁹⁸

⁹³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 509.

⁹⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 503 vd.

⁹⁵ Ya'kûbî, *Büldân*, 117.

⁹⁶ Pırlanta, "İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi", 157-158.

⁹⁷ Ebu Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Musa b. Osman b. Hazim el-Hazimî el-Hemedanî, *el-Emâkin ev Me'ttefeka Lafzuhu ve'ftereka Müsemâhü fi'l-Emkine*, thk. Hamd b. Muhammed el-Câser (Dârü'l-Yemâme, 1415), 671; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4: 103; İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttılâ'*, 2: 930; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh el-Hasenî Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ Bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 4: 114.

⁹⁸ Örneğin İbn Hurdazbih, A'râdü'l-Berber, A'râdü'l-Medîne, A'râdü'l-Yemâme gibi başlıklar altında buradaki ziraat alanlarına yer vermektedir. Bk. Ebü'l-Kâsım Ubeydullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Leiden, 1889), 90, 128 ve 151. Daha çok sayıda kaynakta kullanımına örnek bulunmakla birlikte, birkaçına işaret etmekle iktifa ediyoruz: Ebü Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab* (Leiden: Matbaatü Birîl, 1884), 57-83-119-127; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 26-228-274; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 1: 10, 13, 39; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 241-270; İdrîsî, *Nüzhe*, 1: 160, 454.

Daha önce geçtiği üzere, şehirlerde ziraat yapılan alanlardan olduğu belirtilen kavramlardan biri *diyâ'* idi.⁹⁹ Ancak tespitimize göre *diyâ'*, en dış surunun içinde yer almakta ve şehir merkezindeki veya merkeze bitişik ziraat alanlarına işaret etmekte; *rustâk* ise merkeze bağlı köyler ve bunların etraflarındaki ziraat alanlarına işaret etmektedir. Nitekim Yâkût, Sicistân *rustâk*larında bol miktarda hurma üretildiğini ifade ederken özellikle “şehrin etrafına” vurgu yapar.¹⁰⁰ Yine müellif, Merv şehrine hayat veren Razîk Kanalı'nın suladığı araziden bahsederken şehrin *diyâ'ına* ve *rustâkına* ayrı ayrı atıfta bulunur.¹⁰¹ Burdan anlaşılması gereken şey, nehrin şehir suru içerisinde kalan kısımda suladığı arazi yani *diyâ'* ile, surlardan çıkıp akmaya devam ederek suladığı ziraat alan yani *rustâklar*dır. Daha önce bahsi geçen, Maveraünnehir'de Üsrûşene bölgesinin şehirlerinden olan Bûmcekes'in *rustâklarının* da en dış surlardan ötede yer aldığı kaydedilmektedir.¹⁰²

Şu halde *rustâk*, surla çevrili olsun veya olmasın, şehir merkezinden ötede yer alan ziraat alanları ifade etmektedir. *Rustâk*, esas itibarıyla Fars toprak yönetiminden *kûre* kavramı ile irtibatlı olup şehirler ve bölgelerdeki ziraat mahsüllerinin miktarları hakkında bilgi verilirken bu kavramlar kullanılmaktadır. İlklerden olması hasebiyle İbn Hurdadbih'i örnek verebiliriz. Onun, şehirler ve onlara bağlı birimlerden elde edilen mahsül miktarlarına dair verdiği bilgilerden anladığımız kadarıyla bu terimler bir yerleşim biriminin idarî tertibi olmayıp muhtemelen ziraate dayalı kaba alan ölçü birimleridir. Nitekim müellif ziraat faaliyetleriyle öne çıkan şehirlerin isimlerine nispet edilen *kûre*lere, her bir *kûre*nin kaç *tassûc*dan oluştuğuna ve her bir *tassûc*un kaç *rustâk*tan oluştuğuna yer verdikten sonra yine her bir bölgeden elde edilen mahsül miktarlarını belirtmektedir.¹⁰³ Onun kaydettiği bu bilgilerden elde ettiğimiz bir sonuç da, hiyerarşik olarak şehirlere ait *rustâkların* *tassûcları*, *tassûcların* da nihayetinde *kûre*leri meydana getirdiğidir.

Rustâk teşkilini anlayabilmek için İslamî dönem öncesine kadar, yani Sâsânîler dönemine inmeli ve o dönemki toprak sistemi incelenmelidir. Ancak bu konu şu an bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bununla birlikte İslam coğrafya eserlerinde konuya dair işaretlerden birine değinmek istiyoruz. Errecân (أرجان) şehrinde bahseden İbnü'l-Fakîh, şehrin Kubâd b. Fîrûz tarafından Fâris sınırı ile Ehvâz arasında inşa ettirildiğini ve ilk isminin Eberkubâd olduğunu kaydetmektedir. Rivayete göre, Hemedân halkından bir kısmının buraya iskan edildiği şehir, *kûre* olarak tanzim edilmiş olup Râmehürmüz şehrinde, Sabur *kûresinden*, Erdeşîrhurra *kûresinden* ve İsfehân *kûresinden* bazı *rustâklar* buraya bağlanmak suretiyle idarî ve ekonomik yapısı teşkil edilmiş oldu.¹⁰⁴

Fars/Sâsânî toprak sistemini büyük ölçüde devam ettiren Müslümanlar zamanında da özellikle ilk dönemlerde yeni *rustâkların* teşkil edilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Nihâvend'e iki merhale mesafede bulunan Kerc hakkında bilgi veren Ya'kûbî, burasının Ebû Dülef İsa b. İdris b. Ma'kîl b. Şeyh b. Umeyr el-İclî'nin menâzili olduğunu belirtmektedir. O, şehrin Acemler zamanında meşhur olmayıp İslam fetihleri sonrası Ebû Dülef ve soyu tarafından imar

⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3: 42.

¹⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3: 191.

¹⁰¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3: 42.

¹⁰² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2: 503-504.

¹⁰³ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, 8.

¹⁰⁴ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 406-407.

edildiğini özellikle belirtir. Ardından, büyüyen şehre dört adet rustâkın bağlandığını ifade etmekte ve isimlerine yer vermektedir.¹⁰⁵

Belh'e bağlı dört adet rustâk bulunmakta, bunlar bağlı buldukları şehir merkezlerinin adlarıyla anılmakta olup Bedehşân/Bezehşân (بدخشان, بدخشان), Benchîr (بنجهير), Cârâyeh/Hârbâneh (جارباه, حاربانه) ve Brevân/Ferevân (بروان, فروان)'dır. Her biri büyük şehir merkezleri ile köy ve kasabalardan müteşekkil geniş bir bölgeye sahipti.¹⁰⁶ Bir başka ifadeyle Belh'e bağlı rustâklar da kendisi gibi *medîne/şehir* olarak tabir edilen yerleşim birimlerine sahipti. Burdan anlaşıldığı üzere, Belh'te olduğu gibi büyük şehirlere bağlı bu rustâklar adlarını da içlerinde barındırdıkları ve *medîne* olarak tavsif edilen yerleşim merkezlerinden almaktaydılar. Bu sebeple olsa gerek İstahrî, Fâris Bilâdî'nı tasvir ederken oldukça yaygın ve fazla sayıda oldukları için her bir şehrine ait rustâkları zikretmediğini, bilakis şehirlerin merkezî sınırlarını dikkate aldığını açıkça belirtmektedir.¹⁰⁷

İbnü'l-Fakîh, Temîm b. Bahr'ın Türk ülkesine seyahatinden bahseder ve onun Türk Hakanı'nın oturduğu şehri tasvirine yer verir. Bu tasvirde Temîm b. Bahr, şehrin oldukça büyük olduğunu, etrafında ise rustâkların ve birbirine muttasıl halde köylerin olduğunu kaydeder.¹⁰⁸ Böylece şehrin merkezini teşkil eden unsurların yanında etraflarında birbiriyle idarî/resmî ve organik bağı olan köy ve kasabalardan müteşekkil rustâklara sahip olduğuna işaret etmiş olur.

İslam coğrafyacıları dönemin büyük şehirlerinden olan İsfehan'a bağlı 26 adet rustâkın ismini vermektedirler, ki bu oldukça büyük bir miktardır.¹⁰⁹ Kanaatimize göre, bu büyüklükte bir alanın, içerisinde yüzlerce köy, onlarca kasaba ve şehir barındırması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Merv şehri, şehir merkezini oluşturan unsurlar ve İslam coğrafyacılarının Merv'e bağlı olduğunu belirttikleri ondört kadar şehir yerleşimine ilave olarak, yaklaşık ikiyüz kadar köy yerleşim birimine sahip bulunmaktaydı.¹¹⁰ Bu köylerin şehre bağlı rustâkları teşkil ediyor olması kuvvetle muhtemeldir.

Yukarıda ifade edilen örnekler açıkça ortaya koymaktadır ki rustâklar, şehirlerin ana geçim kaynağı olarak hangi zirâat alanların o şehre bağlı olduğunu ifade etmekte ve hemen hemen her şehir daha kuruluş aşamasından itibaren rustâklara sahip olmaktadır. Bu rustâklar tıpkı Merv şehrinde olduğu gibi uçsuz bucaksız arazilere sahip olabilmekte, şehir merkezinden çok uzak mesafelerde yer alabilmektedir. Merv şehrinin Harezmi yönündeki rustâkları, Horasan'ın Türk topografiklerine girmeden önce o yöndeki en uç yerleşim birimi olarak tasvir edilen Râşt'a kadar uzanmaktaydı.¹¹¹ Makdisî'nin ifade ettiği gibi, şehirlerin büyüklüğünü gösteren asıl unsur, ona bağlı rustâklardı.¹¹²

¹⁰⁵ Ya'kûbî, *Büldân*, 83 vd.

¹⁰⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 296.

¹⁰⁷ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 97.

¹⁰⁸ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 637.

¹⁰⁹ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, 20-21; Ya'kûbî, *Büldân*, 87.

¹¹⁰ Can, *Merv Şehri*, 152.

¹¹¹ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 619.

¹¹² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 228.

Kûre, eğer içerisinde büyük bir şehir varsa onun adını alır, yoksa müstakil bir ad kullanırdı. Nitekim Sâbûr Kûresi böyledir. Merkezi (medînesi) Nûbendcân (لنوبندجان) olup 25 adet rustâki bulunmaktaydı.¹¹³ Rustâkların bağlı oldukları merkezler de “kasabatü’r-rasâtik” (قصبۃ الرساتيق) ifadesiyle belirtilmektedir.¹¹⁴ Nitekim Rey’e giden yol üzerinde yer alan küçük bir şehir olan Sebzâr’ın, bir rustâkın merkezi (kasabatü’r-rustâk) olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁵ Nişabur’un Zâveh adlı rustâkına değinen Yâkût, burasının 220 köye sahip büyük bir rustâk olduğunu kaydetmektedir.¹¹⁶ Yine Nişabur’un rub’larından biri olduğu belirtilen Ruhh (رُح) hakkında bilgi vermekte, burasının 106 köyü ihtiva eden bir kûre olup idârî merkezinin Bîşek olduğunu kaydetmektedir.¹¹⁷ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere, her ne kadar rustâklar kûreleri oluştursa da bu durum büyüklüklerine dair bir oran vermemekte, bir kûreden daha büyük rustâkların olabildiği anlaşılmaktadır.

Rustâklarda yaşayan halkın, şehir merkezindeki halkla sıkı bir irtibatı vardı. Bu irtibat bazen kabile asabiyetine dayanırken bazen de, mezheplerin teşekkülünden sonra, ideolojik-dinî görüş birliğine dayanmaktaydı. Nitekim Makdisî, Basra şehrini tasvir ederken su kıtlığı sebebiyle halk arasında zaman zaman vahşete varan çatışmaların meydana geldiğini ve bu esnada rustâk halkının (أهل الرساتيق) da şehre girerek olaylara karıştığını belirtmekte, bu asabiyetin mezhebe dayalı olmadığını özellikle belirtmektedir.¹¹⁸ Bu noktada dikkatimizi çeken hususlardan birisi de, rustâklarda yaşayan halk için yukarıda olduğu gibi “ehlü’r-resâtik” ve Yâkût’un ifadesiyle *Rustâkıyyûn*¹¹⁹ tabirinin kullanılmış olmasıdır. Bu kavramlar, şehir merkezlerinde yaşayan halk (medînî, rabadî) ile rustâklarda yaşayanlar arasında terminolojik farklılığı ortaya koymakla birlikte, o tarihlerde günümüzdeki “şehirliler ile köylüler” arasındaki organik ve sosyo-kültürel bağa benzer bir ilişkinin varlığını da göstermektedir.

SONUÇ

Ortaçağ İslam coğrafyacılarının eserlerindeki şehir tasvirlerinden, “kuhendiz+şehristân+rabad” şeklinde formüle edilen “üçlü tipolojinin” aksine söz konusu çağlarda bu üç unsura ilave olarak rustâkların ve özellikle gelişmiş şehirlerde “sur içi/mücâvir zirâî alanların” da eklenmesiyle şehirlerin beş unsurdan meydana gelebildiği anlaşılmaktadır. Kuhendizler, şehristânlar ve rustâklar İslam öncesi dönemde de yaygın olarak görülebilen unsurlar olup İslamî dönemi “medîne” ve “rabad”ın kavramsallaştığı, yeni medînelerin ve rabadların teşekkül ettiği, surla çevrelendiği ve rabadların zamanla medîneye dönüştüğü bir dönem olarak düşünmemiz mümkündür.

Kuhendizler, İslam öncesi şehrinin merkezlerini temsil etmekte olup, İslamî dönemin ilk zamanlarında da aynı amaçla kullanılmaya devam etmişlerdir. Ancak Müslüman idaresi altında iskâna tabi tutulan şehirlerde idarî ve iktisadî gelişmeye bağlı olarak yeni yerleşim alanlarının imara açılması ile bu eski alanlar yavaş yavaş terkedilmeye başlanmıştır.

¹¹³ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, 45.

¹¹⁴ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, 243.

¹¹⁵ Müellifi Meçhul, *Hudûd*, 114.

¹¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 3: 128.

¹¹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 3: 38.

¹¹⁸ Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsım*, 129-130.

¹¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 3: 38.

Şehristânlar, halkın ekseriyetinin yaşadığı yerleşim alanları olup, İslâmî dönemle birlikte terminolojik değişime uğramış, yerini “medîne” kavramının alması ile ilmî çevrelerce kullanımı zamanla terk edilmiştir. Bununla birlikte, Arapça’da hem yapısal öğelerine yer verdiğimiz “şehir mefhumu” için, hem de şehri oluşturan unsurlardan birisi olan “şehristânlar” için “medîne” kavramının kullanılmış olması, coğrafya eserlerinin tetkikinde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri olarak karşımızda durmaktadır.

Buhara, Semerkant, Merv ve Belh gibi dönemin gelişmiş şehirlerinde olduğu gibi, şehirlerin ana çekirdeğini oluşturan kuhendizleri, şehristânları/medîneleri ve çoğunlukla sonradan teşekkül eden rabadları da içine alan genellikle dâirevî bir surun inşa edildiği görülmektedir. Bu surlar İslam öncesi dönemde de yaygın olarak kullanılan, daha çok kum istilası ve göçebelerin ziraat alanlarına verdiği zararları önleme amaçlıydılar. İlgili başlık altında ortaya konmaya çalışıldığı üzere, bu surlar içerisinde kalan zirâat alanların, gerek terminolojik manada ayrı kavramlarla ifade edilmeleri gerekse sınırları belirlenmiş araziler olmaları hasebiyle müstakil bir unsur kabul edilmeleri daha uygundur. Biz bu unsura şimdilik “sur içi/mücâvir zirâat alan” tabirini kullanmayı uygun gördük. Böylece bu alan, şehri oluşturan yapısal öğelerden birini de teşkil etmiş olmaktadır.

Rustâklar, Fars/Sasânî şehirleşmesinin ve toprak yönetimin bir unsuru olup, İslâmî dönemde de kısmen uygulanmaya devam etmiştir. Rustâklar, daha kuruluş aşamasından itibaren şehirlerin geçim kaynağını oluşturmakta, bu çağlarda ziraate dayalı toplumun vazgeçilmez bir aracı olmaktadır. Büyüklüklerine bağlı olarak şehirler, onlarca rustâka sahip olabilmekteydi. Yine Belh örneğinde açıkça görüldüğü üzere özellikle büyük şehir merkezlerine bağlı rustâklar bir veya birkaç köyden müteşekkil olmayıp içlerinde, muhtemelen idârî manada bu rustâkların bağlı bulunduğu şehir/medîne olarak kabul edilen büyük yerleşim birimlerini de ihtiva etmekteydi.

Bu çalışmada Ortaçağ İslam coğrafyacılarının şehirleri tasvirlerinde kullandıkları ortak terminoloji ve bu terminolojinin işaret ettiği ortak bir “şehir tipolojisi” ortaya konmaya çalışıldı. Coğrafya müellifleri eserlerinde “medîne” olarak belirttikleri İslam şehirlerini tarif ederlerken ayrı başlıklar halinde ifade edildiği üzere beş ana unsura işaret etmektedirler. Bunlar; kuhendiz, şehristan/medîne, rabad, bizim şimdilik “sur içi/mücâvir zirâat alan” olarak tabir ettiğimiz kısım ve son olarak bu şehir merkezine bağlı rustâklardır. Ortaçağ İslam şehir tarihi araştırmalarında özellikle şehirlerin fizikî yapısının tespitinde, mimarî ve idarî durumuna dair konuların ele alınmasında burada hakkında derli toplu bilgiler aktarmaya çalıştığımız tipolojinin faydadan hâlî olmayacağını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şuayb el-Arnaud v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416.
- Aydınlı, Osman. *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (893-389/711-999) Semerkant Tarihi*. İstanbul : İSAM Yayınları, 2011.
- Barthold, V.V. *İslam Medeniyeti Tarihi*. Trc. Fuad Köprülü. 3. Bs. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Can, Mesut. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Fethinden Tâhirîler Dönemine Kadar)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.

- Can, Mesut. "Orta Asya Kent Topoğrafyasına Dair Genel Kabuller Üzerine Bir Değerlendirme". *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III (Kütahya, 14-17 Mayıs 2015)*. Ed. Ümit Güneş - Hümeysra Dinçer. 143-154. İstanbul: İLEM, 2015.
- Cezar, Mustafa. *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünen*. Thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Muhammed b. Ömer). *Takvîmü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Haug, Robert Joseph. *The Gate of Iron: The Making of the Eastern Frontier*. The University of Michigan, 2010.
- Hâzîmî, Ebu Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Musa b. Osman b. Hazim el-Hemedânî. *el-Emâkin ev Me'ttefeka Lafzuhu ve'ftereka Müsemâhü fi'l-Emkine*. Thk. Hamd b. Muhammed el-Câser. Dâru'l-Yemâme, 1415.
- Hemdânî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb. *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*. Leiden: Matbaatü Birîl, 1884.
- Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *er-Ravdu'l-Mî'târ fi Haberi'l-Aktâr*. Thk. İhsân Abbâs. Beyrut, 1980.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed. *Sûretü'l-Arz*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1938.
- İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah. *el-Mesâlik ve'l Memâlik*. Leiden, 1889.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 3. Bs, 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Şemâil, Safiyüddîn Abdülmü'min b. Abdülhak. *Merâsîdü'l-İttilâ' Alâ Esmâil-Emkineti ve'l-Bikâ'*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî. *el-Büldân*. Thk. Yûsuf el-Hâdî. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *Cemheretü'n-Neseb*. Thk. Naci Hasan. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989.
- İdrîsî, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh. *Nüzhetu'l-Müştak fi İhtirâki'l-Âfâk*. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409.
- Istahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. *Mesâlikü'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Muhammed. *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Kennedy, Hugh. "From Shahrîstan to Medina". *Studia Islamica* 102/103 (2006): 5-34.
- Kuban, Doğan. "Anadolu-Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler". *Vakıflar Dergisi* 7 (1968): 53-73.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Thk. M. J. De Goeje. 3. Bs. Kahire: Mektebe Medbûlî, 1991.
- Müellifi Meçhul. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*. Thk. Yûsuf el-Hâdî. Trc. Yûsuf el-Hâdî. Kâhire, 1423.
- Özcan, Abdülkadir. "Bîrûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 205. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özcan, Koray. "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)". *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi* 20/2 (2005): 251-265.

- Pırlanta, İsmail. "İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2011): 155-165.
- Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Abdillâh el-Hasenî. *Vefâü'l-Vefâ Bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Silefî, Ebû Tâhir Sadrûddîn Ahmed b. Muhammed b. Silefe. *Kitâbü'l-Erba'in el-Büldâniyye*. Thk. Abdullah Râbih. 1 Cilt. Dimeşk: Mektebetü Dâr el-Beyrûtî, 1992.
- Sobti, Manu P. *Urban Metamorphosis And Change in Central Asian Cities After The Arab Invasions*. Doktora Tezi, Georgia Institute of Technology, 2005.
- Tümer, Günay. "Bîrûnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 206-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Usta, Aydın. "Üsrûşene". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yakubovskii, A. Y. - Bosworth, C. E. "Marw Al-Shahidjan". *EP*. 1: 618-621. 1991.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb İbnu Vâdih. *el-Büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.